

Masterscriptie Wijsbegeerte

Leven in de verbeelding

Vervreemding van de werkelijkheid

De begeerte is zonder meer het wezen van de mens

Mirjam Broes
Studentnummer 420928
Begeleider Dr. Y.H.Hendlin
Adviseur Prof. Dr. L. van Bunge
Erasmus School of Philosophy
Erasmus Universiteit Rotterdam
Aantal woorden: 27.253 zonder tekstvakken en voetnoten
Juli 2023

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	3
Inleiding.....	4
Hoofdstuk 1 Liefde	
1.1 Inleiding	10
1.2 Het naturalistisch mensbeeld.....	11
1.3 Daadkracht	15
1.4 Samenvatting.....	18
Hoofdstuk 2 Leegte	
2.1 Inleiding	19
2.2 Uitputting	20
2.3 Verbinding	25
2.4 Samenvatting.....	26
Hoofdstuk 3 Ontbinding	
3.1 Inleiding	28
3.2 De Enkeling	29
3.3 Vertwijfeling	31
3.4 Diepe vertwijfeling	33
3.5 Samenvatting.....	36
Hoofdstuk 4 De dood	
4.1 Inleiding	37
4.2 Voltooid leven	39
4.3 De blik op de patiënt	42
4.4 Het verhaal van de patiënt.....	44
4.5 Samenvatting.....	45
Hoofdstuk 5 Nabeschuwing	46
Nawoord.....	56
Literatuur.....	57

Leven in de verbeelding

Vervreemding van de werkelijkheid

Voorwoord

Perspectieven

Als huisarts heb ik vierendertig jaar lief en leed gedeeld met mijn patiënten. Natuurlijk kan ik vertellen over de diagnoses die ik heb gesteld en die ik heb gemist. Hiermee beschrijf ik echter niet de essentie van mijn vak. In de dagelijkse ontmoeting met zowel opgewekte als ongeruste, verdrietige en uitgeputte mensen, en in het begeleiden van velen van hen tot de dood, daar ontvouwde zich de ruimte waar ik hun betekeniswereld kon leren kennen, daar leerde ik hen begrijpen en kon ik hen helpen.

Als scenarts¹ verwonder ik mij al decennia over de armoede in het denken over het levenseinde. De autonome mens voelt steeds vaker de behoefte het eigen levenseinde te registreren. Paradoxaal genoeg wordt de wens tot euthanasie enerzijds dikwijls ingegeven wordt door de als ondraaglijke ervaren angst afhankelijk te zullen worden van anderen, anderzijds door ondraaglijke eenzaamheid. Voor de naasten lijkt het getuige zijn van het levenseinde van een dierbare steeds minder te verdragen te zijn, alsof lijden, afhankelijkheid en regieverlies in het dagelijks leven niet voorkomen en slechts voorbehouden zijn aan de laatste fase.

Als Kaderarts palliatieve zorg² zie ik hoe de mens ondanks de uitgangspunten van die zorg steeds vaker gereduceerd wordt tot fysiek lichaam. Een veelvoud van symptomen wordt gediagnostiseerd middels technisch vernuft, en beeldvormende techniek, maar de mens verschijnt daarbij niet in beeld.

Als student filosofie maakte ik kennis met het mensbeeld van Spinoza. Aansluitend bij mijn intuïtie bracht dit een schok van herkenning teweeg: de mens zoals hier beschreven kwam overeen met datgene wat ik al die jaren in de praktijk had ervaren: hoe belangrijk het is mensen fundamenteel, dat wil zeggen als eenheid van lichaam en geest te begrijpen binnen de context van hun leven omdat het op die manier pas mogelijk wordt pijn, verdriet, woede en wanhoop te begrijpen. Wat het betekent om mens te zijn zag ik niet eerder zo helder en

---

¹ Scen staat voor: "steun en consultatie euthanasie Nederland". De Scenarts toetst, door het bestuderen van het medisch dossier van de patiënt en door een gesprek met de patiënt te voeren, of er aan alle voorwaarden tot euthanasie is voldaan.

² 'Palliatieve zorg is de benadering die de kwaliteit van leven verbetert van patiënten en hun naasten die te maken hebben met een levensbedreigende aandoening, door het voorkomen en verlichten van lijden door middel van vroegtijdige signalering en zorgvuldige beoordeling van pijn en andere symptomen van lichamelijke, psychosociale en spirituele aard'. A. de Graeff e.a. *Palliatieve zorg, richtlijnen voor de praktijk*. Vereniging van Integrale Kankercentra (VIKC). Utrecht: 2002. p. 14.

diep existentieel verwoord als in de *Ethica*. Het was mijn inspiratiebron voor het schrijven van deze scriptie.³

Inleiding

De motivatie van Spinoza om de *Ethica* te schrijven kwam voort uit zijn verlangen zichzelf te begrijpen omdat, zo vertelt hij ons, hij regelmatig de leegte en onbeduidendheid ervaart van alles dat zich in het dagelijks leven afspeelt, hetgeen onrust bij hem teweegbrengt. Wanneer Spinoza echter beseft dat de oorzaak van zijn onrust op zichzelf niets goeds of kwaads inhoudt, maar afhangt van de invloed die het op hém uitoefent besluit hij op zoek te gaan naar een andere vorm van geluk. Dit schrijft hij in 1660 in *De Verhandeling over de verbetering van het verstand*, een van zijn vroegste werken. Want al die dingen waar we gewoonlijk begerig naar streven, zoals geld, roem en seks komen ons voortbestaan niet altijd ten goede volgens hem, maar belemmeren dit juist omdat zij vaak de ondergang betekenen van degenen die ze bezitten, en altijd de ondergang veroorzaken van degenen die door hen bezeten zijn. Door deze zaken wordt de menselijke geest namelijk zo in beslag genomen dat hij nauwelijks meer aan iets anders kan denken. Natuurlijk kent Spinoza ook in zijn huidige leven gelukkige momenten, maar hij realiseert zich dat het hier slechts korte momenten van geluk betreft die vooral onrust met zich meebrengen omdat deze vorm van geluk er immers om vraagt steeds opnieuw bevestigd te worden waarbij het gevaar bestaat hiervan afhankelijk te worden.⁴ Spinoza is op zoek naar een stabiele vorm van geluk die gemoedsrust teweegbrengt en minder onder de invloeden van buitenaf staat. Een vorm van geluk die we voortdurend in ons weten, die ons milder zal maken en vreedzamer zal doen samenleven.

Wat er voor hem op het spel stond was het bestaan van de mensen te verbeteren, dat wil zeggen een ware ethiek te schrijven, uitgaande van de mens zoals hij is en voor Spinoza is dit een mens die net als alles in het heelal onderhevig is aan de natuurwetten. De gedachte dat de mens als enige hierop een uitzonderingspositie inneemt is volgens hem het grootste vooroordeel van de mensheid gebleken. Dit vooroordeel komt, evenals alle andere vooroordelen voort uit de algemeen verbreide veronderstelling dat alles in de natuur gericht is op een *doel*, Spinoza kent echter louter *werkoorzaken*, dat wil zeggen dat in het door de natuurwetten geregeerde universum alles veroorzaakt wordt door de orde van de natuur. 'En aangezien alle te behandelen vooroordelen voortkomen uit deze ene, namelijk de algemeen verbreide veronderstelling dat alles in de natuur, net als de mensen zelf, gericht is op een doel - zij beschouwen het zelfs als een vaststaand feit dat God alles naar een doel leidt, want volgens hen heeft hij alles ter wille van de mens geschapen, en de mens om hem eer te bewijzen - zal ik met dit vooroordeel beginnen.⁵ Aldus Spinoza in het eerste deel van de *Ethica*.

Een vooroordeel dat we onder invloed van de huidige crisissituatie waarin het leven op onze planeet verkeert steeds vaker op deze manier verwoord zien worden. Zo kopte onlangs het

---

³ Dit voorwoord is geïnspireerd op het voorwoord van mijn Bachelorscriptie, *Ten dode opgeschreven, Filosofische reflecties op de palliatieve zorg*, EUR 2019.

⁴ E. Curley, *A Spinoza Reader, the Ethics and other works*, Princeton University Press: New Jersey, 1994, p. 3-4.

⁵ *Ethica* I, aanhangsel, p. 117.

tijdschrift *De Groene Amsterdammer* 'Het idee dat mens en natuur van elkaar gescheiden zijn, staat aan de basis van de ecologische rampen die nu over ons heenkomen'.⁶ De ecologische crisis, door de mens veroorzaakt door de gedachte dat de aarde te onzer beschikking staat en vanuit de illusie deze te kunnen controleren en te beheersen komt immers voort uit hetzelfde vooroordeel dat volgens Spinoza leidde tot een onjuist begrip van de mens. Wanneer we onszelf daarentegen begrijpen als deel uitmakend van alles wat leeft zal het leven misschien anders worden beleefd en zullen we meer zorgdragen voor onze planeet. Natuurlijk, de mensheid schiep imposante culturen, werd meester in de techniek en de geneeskunde, schiep muziek en kunst, maar uiteindelijk lijken we steeds meer te detoneren in de wereld doordat we de verbinding verloren met waartoe we behoren.

Het beeld van de mens zoals dit naar voren komt in *De Ethica*, die Spinoza schreef in de geometrische methode heb ik geenszins als rationeel ervaren. Deze methode versterkt volgens mij juist Spinoza's indrukwekkend heldere en consequente denken over de mens en levert absoluut geen rationeel mensbeeld op zoals zo vaak wordt gedacht, maar laat ons daarentegen een mens zien zoals de empirie ons toont. De systematiek van de *Ethica* is daarom niet tegenstrijdig met een diepe existentiële bevlogenheid zegt ook Herman De Dijn in *De Andere Spinoza*.⁷ Volgens Gilles Deleuze volgt Spinoza in de *Ethica* daarom een dubbele strategie die juist nodig was vanwege de macht van onze talloze vooroordelen: enerzijds consequente geometrische bewijsvoering met zijn definities, axioma's en de proposities met hun bewijzen en hun gevolgen, anderzijds de retorische polemieken in de scholia, opmerkingen, voorredes en appendices om al het voorgaande te benadrukken en te verduidelijken.⁸ Omdat het binnen de wiskundige methode niet over doeleinden, maar over het wezen en wezenseigenschappen van figuren gaat getuigt de *Ethica* daarom mijns inziens bovenal van een intellectuele liefde voor alles wat bestaat en in het bijzonder voor de voortploeterende mens. Daarom zal ik zo nu en dan ook patiënten aan het woord laten.⁹

Het volgens Spinoza grootste vooroordeel, het antropocentrisme, heeft diep wortel geschoten kunnen we constateren. Het kan misschien als de ultieme paradox van onze tijd worden gezien: nog nooit was de mens zo op zichzelf gericht en nog nooit was hij zozeer van zichzelf vervreemd geraakt. 'We lijden massaal aan vervreemding' volgens emeritus-hoogleraar psychiatrie Verhaeghe,¹⁰ Het antropocentrisch mensbeeld, zoals gearticuleerd door Kant heeft de illusie doen ontstaan van de autonome mens die zichzelf kan en moet vormgeven. In de werkelijkheid echter, zien we momenteel een mens die zich steeds verder terugtrekt in de wereld van de illusies, de virtual reality, of, zoals Spinoza dit benoemt: de wereld van de verbeelding waar het fenomeen maakbaarheid zijn triomfen viert. Dit in het leven dominante systeem dat zich zo stevig kon nestelen in ons brein dat we het nauwelijks meer opmerken is er oorzaak van dat veel mensen vervreemd raakten van zichzelf. Deze vervreemding, als symptoom van onvrijheid, kon juist ontstaan bij de mens die de notie

---

⁶ Sanne Bloemink *Ontkomen aan de zombie-mensheid*, *De Groene Amsterdammer*, no 17-18, 27 april 2023.

⁷ H. De Dijn, *De Andere Spinoza*, Pelckmans, Kalmthout, 2020, p. 8.

⁸ H. De Dijn, *Spinoza, de doornen en de roos*, Pelckmans, Kalmthout, 2012, p.14.

⁹ M. Broes, enkele patiënten casus beschreef ik eerder in mijn Bachelorscriptie, *Ten dode opgeschreven, Filosofische reflecties in de palliatieve zorg*, 2019 en in: *Bekommernis in en om de zorg*, essay, cursus Ethiek, *The moral self*, EUR, 2021.

¹⁰ P. Verhaeghe, *Intieme Vreemden*, stichting maand van de filosofie, 2022, p. 42.

autonomie hoog in het vaandel heeft staan zal ik betogen. De condition humaine van de huidige mens zou daarom geduid kunnen worden als mens in ontbinding om met Kierkegaard te spreken, dat wil zeggen: afgescheiden, gedesintegreerd en ineengestort. Spinoza benoemt deze mens als ‘onwetende die in de verbeelding leeft’ en volgens hem kan er dan niet eens meer gesproken worden van een zelf zullen we zien.¹¹

Het mensbeeld van Spinoza wordt dikwijls als contra intuïtief ervaren vanwege zijn fundamentele wetenschappelijke conclusies, zoals de door de natuurwetten gedetermineerde mens, het ontbreken van de vrije wil, de relativiteit van goed en kwaad en het stellen van de eenheid van lichaam en geest tegenover het dualisme van Descartes zoals dat nog steeds in de praktijk van de gezondheidszorg primeert. Evenzo behandelt Spinoza de emoties van de mens als ware het lijnen, lichamen en vlakken, omdat ook deze onvermijdelijk veroorzaakt worden binnen de orde van de natuur. Determinisme, dat niets anders betekent dan dat alles een oorzaak heeft, wordt helaas dikwijls verward met fatalisme. Volgens van Reijen, spreken we van fatalisme wanneer we *ervan uitgaan*, dat de dingen op een bepaalde manier zullen verlopen en daar alvast ons gedrag op afstemmen. Eigenlijk is dit hoogmoed volgens haar omdat men zeker meent te weten wat er gaat gebeuren zonder alle oorzaken te kennen. Want als je het determinisme aanvaardt wil dat niet zeggen dat je weet wát er staat te gebeuren, je erkent alleen dát er een oorzaak is, aldus van Reijen. Nog steeds zullen we moeten kiezen wat te doen in een bepaalde situatie.¹² Dit brengt ons bij de vrije wil waarover ook veel misverstanden heersen. Wát we willen kent een oorzaak, dat is hetgeen Spinoza zegt. Maar, vervolgt hij dan, meestal kennen we die oorzaak niet en daarom blijven we in de illusie geloven dat het onze eigen vrije wil betreft. Gedetermineerd zijn door de natuurwetten betekent voor de mens echter precies hetzelfde als voor alle andere dingen in de natuur: handelen vanuit uit de eigen aard. Ongeacht of het hier een steen, dier, plant of mens betreft. Het gaat hier om de natuurwetmatige vrijheid van de mens, niet verstoord door belemmeringen en verleidingen van buitenaf. Wanneer het de mens lukt zijn eigen aard te volgen spreken we van vrijheid. Vrijheid bij de mens is dan ook niet hetzelfde als de afwezigheid van determinatie.¹³ ‘De geest heeft geen vrije wil, maar wordt tot het willen van iets aangezet door een oorzaak’ stelt Spinoza nogmaals kort en duidelijk.¹⁴ Des te opvallender is het, dat in de spreekkamer de zoektocht van de mens naar zichzelf vanuit de vraag, ‘wat wil ik, wie ben ik’ onder invloed van de ideologie van de maakbaarheid gedachte en de mediadominantie veranderde in de vraag ‘wat móet ik willen, wie móet ik zijn’. Door deze dynamiek ontstonden symptomen als uitputting, neerslachtigheid, burn-out en depressie die tot een ongekende toeloop tot de geestelijke gezondheidszorg leidde en die met behulp van het mensbeeld van Spinoza fundamenteel

---

¹¹ De verbeelding is binnen de drie soorten kennis die Spinoza onderscheidt de eerste soort. Hier komen alle indrukken binnen en hier worden deze verwerkt. Aanvankelijk zal dit tot allerlei emoties, gedachten, begeertes en oordelen leiden die bij nader inzien niet altijd juist zullen blijken te zijn, door Spinoza inadequate gedachten genoemd, die tot inadequaat handelen kunnen leiden. Anderzijds is deze eerste soort kennis van blijvend belang, omdat het de bron is van al het denken en van creativiteit. De mens die niet tot de tweede soort kennis zal komen gedurende zijn leven, noemt hij de onwetende.

¹² M.van Reijen, Spinoza’s bijdrage aan een actueel debat: bestaat de vrije wil? Mededelingen van het Spinozahuis 103, Uitgeverij Het Spinozahuis, Voorschoten, 2013, p. 15

¹³ J.Bartels, ‘Over de Macht van het Verstand’, Uitgeverij het Spinozahuis: Rijnsburg, p. 7.

¹⁴ Spinoza, *Ethica* II, stelling 49.

begrepen kunnen worden. Dit wordt in steeds sterkere mate ook bevestigd wordt door de inzichten van de neurobiologie zoals Damasio laat zien in *Het gelijk van Spinoza*, waarin hij stelt dat Spinoza van uitzonderlijk belang is bij elke discussie over menselijke gevoelens en emoties. Spinoza kan volgens hem dan ook een bijdrage leveren aan de effectieve behandeling van enkele belangrijke oorzaken van menselijk lijden, waaronder depressie, pijn en verslaving.¹⁵

Het monistisch perspectief op existentieel lijden, volgens mij sowieso een voorwaarde om pijn te kunnen bestrijden, is vooral belangrijk om de dikwijls onbegrepen pijn van de oudere mens die zijn leven als zinloos ervaart en van de mens in de palliatieve fase van zijn ziekte te kunnen verhelpen zal ik betogen. Het oplossingsgerichte denken, de nadruk op het fysieke welzijn en de notie autonomie als primerende factor staan daarbij echter in de weg. De paradox is hier dat in een tijd waarin de techniek het menselijk lichaam meer in haar greep krijgt, de mens steeds minder begrepen werd.

Ook de digitale wereld, in de dagelijkse omgang met elkaar via onze smartphones, leent zich niet echt voor het begrijpen van de ander. We kijken weliswaar gemiddeld tweehonderd tweeëntwintigmaal, dat is ruim drie uur per dag op onze telefoon, tieners zijn zelfs bijna continue online, maar letterlijk gezien zijn we op die manier in gezelschap van anderen toch alleen, zegt Hertz in *De eenzame eeuw*.¹⁶ Bovendien laten we zelden de ongelukkige versie van onszelf zien op internet, of het moet zijn binnen een komische setting. We tonen onszelf immers graag mooi, opgewekt, op een feest of op vakantie en te midden van anderen aan anderen. Zo kunnen de emoties BOMP: Belief that Others are More Popular en FOMO: Fear Of Missing Out ontstaan.¹⁷ Iedereen heeft het leuk, ziet er goed uit en heeft veel vrienden, behalve ik, is een gedachte die dan makkelijk kan ontstaan, het enorme aantal vrienden op Facebook verandert niets aan dat gevoel. Ongetwijfeld is eenzaamheid van alle tijden, maar de paradox is dat juist in een tijd waarin mensen over de hele wereld met elkaar kunnen communiceren veel mensen zich zodanig afgezonderd, vervreemd en eenzaam voelen dat volgens Hertz dat er gesproken kan worden van een eenzaamheidscrisis.¹⁸ Eenzaamheid, zegt ook psychiater de Wachter is een rode draad door alle psychiatrische pathologie heen. We moeten ervaringen en gedachten kunnen delen in wederzijdse aanwezigheid, en zeker ongelukkige gedachten.¹⁹ Spinoza formuleert het als volgt: 'Niets van de individuele dingen in de werkelijkheid heeft meer nut voor de mens dan een mens.'²⁰

De gevoelens van leegte en onrust die Spinoza ervoer, zijn onvermijdelijk en van alle tijden, maar leiden momenteel tot een epidemie van vermoeidheid en uitputting, waarvan ik de afgelopen decennia in mijn spreekkamer getuige van was. Hoe kan het mensbeeld van Spinoza dat haaks lijkt te staan op dat van de huidige mens als zichzelf ervarend als onafhankelijk en autonoom wezen van betekenis zijn bij het begrijpen van het existentiële leed, zoals ik dat in de praktijk, in de cri de coeur geslaakt door menig psychiater en de

---

¹⁵ A. Damasio, *Het gelijk van Spinoza*, Wereldbibliotheek Amsterdam: Amsterdam, 2003, p. 15.

¹⁶ N. Hertz, *De eenzame eeuw*, Uitgeverij Unieboek/ Het Spectrum bv, Amsterdam, 2022, p. 109.

¹⁷ Ibid., 2022, p. 129.

¹⁸ Ibid., 2022, p. 12.

¹⁹ D. de Wachter, *De Kunst van het Ongelukkig zijn*, Lannoo Campus: Leuven, 2019, p. 30-31.

²⁰ *Ethica* IV, stelling 35, bijkomende stelling 1.

literatuur zag en hoorde? Dit is het wat ik in deze scriptie wil onderzoeken, samenkomend in de onderstaande vraagstelling:

Hoe verhoudt de huidige mens zich tot het naturalistische mensbeeld van Spinoza?

De afweging van Spinoza waarmee ik deze inleiding begon werk ik uit vanuit het perspectief van artsen, filosofen, schrijvers en patiënten hetgeen zijn vorm krijgt in de volgende hoofdstukken.

In het eerste hoofdstuk ga ik verder in op het mensbeeld van Spinoza, waarbij de nadruk, net zoals in de *Ethica* zal komen te liggen op de emoties. Maar omdat ik me hiertoe niet kan beperken omdat het mensbeeld van Spinoza indrukwekkend coherent is onderneem ik een poging in kort bestek een zo begrijpelijk en volledig mogelijk beeld van deze mens te schetsen voor zover nodig binnen de context van deze scriptie. Ook maak ik gebruik van de visie van Deleuze hierop.

In het tweede hoofdstuk volgt een analyse van de huidige tijdgeest in het kader van de depressieve mens. Ik bespreek hierin de gevolgen van consumentisme, de maakbaarheid gedachte en de mediadominantie voor de mens van vandaag met behulp van de visie van Marc Desmet en Ria Grommen hierop. Tijdens mijn opleiding tot palliatief arts twintig jaar geleden, was de filosoof, theoloog en palliatief arts Desmet voor mij een van de meest inspirerende docenten. In zijn colleges en tijdens de stage die ik bij hem liep op een palliatieve afdeling in een ziekenhuis in Hasselt raakte ik onder de indruk van zijn denken over de mens en van zijn communicatieve vaardigheden. Op de rand van een bed gezeten kon hij in alle gemoedsrust een minutenlange niet oncomfortabele stilte laten vallen, waarin de patiënt altijd tot spreken kwam. 'Iemand zegt nooit iets voor niets' zei hij dan, hetgeen de beste opmaat is voor echt luisteren. Ook leerde ik om een gesprek altijd met een vrolijke kwinkslag te eindigen, daarmee de patiënt nooit terneergeslagen achter latend. Samen met de psychotherapeute op zijn afdeling, Ria Grommen schreef Desmet hij het boek *Moe van het moeten kiezen*.

Desmet & Grommen laten zien hoe het volgens hen kon gebeuren dat in een tijd die zoveel kansen en keuzes biedt, desondanks veel mensen depressief en emotioneel uitgeput raakten, hetgeen dikwijls met ernstig existentieel lijden gepaard gaat. Volgens hen is de depressieve mens iemand die de verbinding met alle aspecten van het leven verloor. Een beeld dat wordt ondersteund door psychiater de Wachter die zich afvraagt waar al het verdriet gebleven is in een samenleving die zo hoog scoort op de geluk schaal.

In dit hoofdstuk zal eveneens de rol van de emotionele betekenis die de dingen voor mensen representeren belicht worden, aan de hand van Ricoeur. Waardóór iemand emotioneel geraakt wordt zegt immers meer over de persoon zelf, over betekenis die dit heeft voor hém heeft, dan over de oorzaak. Op die manier representeert de betekenis van de indrukken die de mens aandoen gedurende zijn leven de macht van de emoties, door Spinoza *de menselijke slavernij* genoemd.

In hoofdstuk drie bespreek ik het denken van Kierkegaard in het kader van de vervreemding van de mens van zichzelf. Mijn keuze om hem erbij te betrekken komt mede voort uit zijn

heldere en met humor doorspekte schrijfwijze over de mens die me tijdens het eerste jaar van de studie onmiddellijk aansprak, evenals zijn blijk van het begrijpen van de mens. Die mens jaagt volgens Kierkegaard slechts zijn pleziertjes na en doet niets anders dan de ander na-apen zodat er een samenleving ontstaat van 'zogenaamde gelijken', waarmee hij doelt op de jaloezie en begeerte als een van de aanjagers tot consumentisme in zijn tijd. Evenals Spinoza ziet hij hoe het streven naar roem en eer en de hunkering naar geld en seks van de mens leidt tot gevoelens van leegte. Deze mens leeft volgens hem in het esthetische stadium dat wil zeggen dat hij vooral voor zijn pleziertjes najaagt en zich niet wil binden, ondanks dat hij dikwijls door melancholie geplaagd wordt. Kierkegaard werpt zichzelf zelfs op als redder van de natie en doet dit door talloze verhalen te vertellen, niet om mensen te overtuigen maar in de hoop hiermee zoveel mogelijk mensen te kunnen aanspreken, waarmee zijn oeuvre valt te beschouwen als een wijsgerige psychologie van de mens die een leidraad biedt voor het goede leven, evenwel net zoals Spinoza zonder normatief te zijn. Dit is niet de enige overeenkomst die mij treft: wanneer ik in dit derde hoofdstuk het mensbeeld van Kierkegaard en van Spinoza naast elkaar leg in het kader van de vervreemding van de mens van zichzelf, zullen deze tot mijn verrassing op meerdere punten overeen blijken te stemmen.

Het fenomeen vervreemding zag ik ook bij veel ouderen in mijn praktijk wanneer zij de wens uitten de volgende morgen niet meer wakker te willen worden, evenals bij ouderen die hun leven als voltooid beschouwden. De euthanasiewet is op deze min of meer gezonde ouderen niet van toepassing, hetgeen al langer een punt van discussie is in ons land. Het promotieonderzoek van Els van Wijngaarden laat echter zien dat het hier vooral gaat om ouderen die de verbinding verloren met het leven, in het bijzonder met de ander.

Dit komt overeen met mijn ervaring als scenarist, in welke functie ik te maken heb met mensen die geconfronteerd zijn met een aandoening waar zij binnen enige tijd aan zullen komen te overlijden en de wens uiten te willen sterven. De euthanasiewetgeving kwam tot stand onder druk van artsen en patiëntenverenigingen wegens onacceptabel fysiek lijden waarop de medische stand geen antwoord had in een tijd dat de behandeling voor kanker nog in de kinderschoenen stond en dikwijls ernstige bijwerkingen gaf. In die tijd was de kennis over palliatieve zorg in ons land, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Engeland ver onder de maat en was menig huisarts opgelucht in het uiterste geval de mogelijkheid tot euthanasie tot zijn beschikking te hebben.²¹ In de ruim twintig jaar die de wet van kracht is steeg ondertussen het niveau van de palliatieve zorg dankzij een nieuw ontwikkelde palliatieve opleiding en inmiddels is er een landelijke dekking van palliatieve teams voor zowel de eerste als de tweede lijn.²² Daardoor lukt het tegenwoordig veel beter pijn en andere symptomen te bestrijden waardoor er aanzienlijk minder sprake is van wat we vanuit de dualistische mensvisie betitelen als *fysiek* ondraaglijk lijden bij patiënten met een euthanasiewens. De afgelopen jaren wordt vooral het als zinloos ervaren wachten op de dood door patiënten aangevoerd als reden voor hun wens tot euthanasie. Vaak snijdt hier de notie van autonomie de weg tot verbinding af zal ik betogen. Daarnaast is er de dialectiek

---

²¹ De patiënt heeft recht om euthanasie te vragen, de arts kan echter niet verplicht worden de euthanasie uit te voeren.

²² Respectievelijk huisartsenzorg en specialistische zorg.

van de notie kwaliteit van leven en menswaardigheid, die zich toont in het lijden van de naasten zullen we zien in hoofdstuk vier.

In het laatste hoofdstuk geef ik een nabescherouwing over dit alles en beantwoord ik de vraag die ik mijzelf in het kader van deze scriptie stelde, uitgaande van de mens als een wezen dat onvermijdelijk onderhevig is aan de krachten die op hem werkzaam zijn, dat wil zeggen aan de tijdgeest die hijzelf creëerde. Om de betekenis hiervan voor de naturalistische, door Spinoza beschreven mens te duiden, maak ik, behalve van het beeld van de mens dat uit voorgaande hoofdstukken opdoemt ook gebruik van hedendaagse literatuur. Na een kort fragment uit het boek *De Jaren*, van Nobelprijswinnaar van de literatuur 2022, Annie Ernaux, beschouw ik de nietigverklaring van de mens als zodanig, zoals Michel Houellebecq in *Mogelijkheid van een Eiland* dit verwoordde.

Hoofdstuk 1

Inleiding

Liefde

Ik heb er zorgvuldig voor gewaakt het menselijk handelen niet te bespotten, niet te betreuren, noch te verwensen, maar te begrijpen.²³

Dit schrijft Spinoza in zijn *Politieke verhandeling*, waarin de contouren van de *Ethica* zich al aftekenen. Het begrijpen van de mens staat centraal in ál zijn werken. Dit betekent bij hem het begrijpen van de mens als zijnde onderhevig aan de natuurwetten die voor alles gelden in het universum en waarop de mens als deel uitmakend hiervan geen uitzondering vormt.

Op indrukwekkend heldere wijze zal Spinoza de consequenties van die gedachtegang uiteenzetten in de *Ethica* en neemt hier in het eerste deel al een voorschot op door uit te gaan van een principe dat volgens hem voor iedereen aanvaardbaar en herkenbaar is, namelijk dat alle mensen bij de geboorte de oorzaken van de dingen niet kennen en dat iedereen geneigd is te zoeken naar wat hem voordeel biedt en zich daarvan bewust is. Daarom denken mensen vrij te zijn omdat ze zich van hun wilsbesluiten en begeertes bewust zijn, maar ze hebben geen idee waardoor deze veroorzaakt worden. Maar in de natuur, aldus Spinoza, bestaat niets waaruit niet een vervolg voortvloeit, hiermee al snel de idee van een menselijke vrije wil reducerend tot een illusie zoals we in de inleiding zagen. Evenzo verlangen wij volgens Spinoza niet iets omdat wij van mening zijn dat het goed is. *'Integendeel, wij zijn juist van mening dat iets goed is omdat wij het nastreven, willen, verlangen en begeren, ongeacht of dit streven voortkomt uit een aandrift of uit een bewuste begeerte.'*²⁴ Om met D'Huyvetters te spreken: 'dit is een van die heerlijke omkeringen die Spinoza's betoog kleuren en die bij het lezen ons denken als het ware een adrenalinestoot bezorgen'²⁵ Hierdoor wordt het onmiddellijk duidelijk dat de

---

²³ Spinoza, *Political Treatise*, in *Spinoza complete works*, ed. M.L.Morgan, Indianapolis/Cambridge, Hackett Publishing Company, Inc. p. 681.

²⁴ *Ethica* III, stelling 9, commentaar

²⁵ [https://Spinoza-in-Vlaanderen\(weebly.com\)](https://Spinoza-in-Vlaanderen(weebly.com)), Website gewijd aan het werk en het gedachtegoed van Spinoza, commentaar Karel D'huyvetters op *Ethica* 1V, woord vooraf.

begeerte lijkt te bepalen wat goed voor ons is, ongeacht of dit achteraf wel of niet juist blijkt te zijn.

Spinoza heeft het altijd over de mens zoals hij is, zijn uitspraken zijn nooit moralistisch van aard. Fundamentele begrippen gebruikt hij dikwijls op een manier die haaks staan op zowel het filosofische als ons dagelijks taalgebruik. Zo is bijvoorbeeld ethisch goed en kwaad niets anders dan wat nuttig is voor ons zelfbehoud, dus goed en kwaad voor óns, betekent volmaaktheid bij Spinoza werkelijkheid, dat wil zeggen dat de ons omringende werkelijkheid niet anders had kunnen zijn dan hij is, en ook wij niet anders zijn dan we op een bepaald moment kúnnen zijn. Met deugd bedoelt Spinoza kracht en *niet* het voldoen aan een norm.²⁶ Uiteindelijk zullen we zien hoe het naturalistische mensbeeld van Spinoza leidt tot een uiterst menselijk beeld dat we herkennen uit het dagelijks leven.

1.2 Het naturalistische mensbeeld

Gilles Deleuze zag Spinoza dan ook als een 'levende-ziener'. De geometrische methode geschreven waarin de *Ethica* geschreven werd levert volgens hem de bewijzen waarmee drogredeneringen helder en onweerlegbaar kunnen worden doorgeprikt. Spinoza die noch in hoop, noch in moed geloofde, maar wel in blijdschap en ware kennis, wilde inspireren en mensen wakker schudden, maar hen niet voorschrijven hoe te leven of proberen hen te overtuigen, aldus Deleuze.²⁷

Volgens Spinoza is er maar één werkelijkheid, en in dit oneindige, allesomvattende universum heerst de orde van de natuur. Spinoza neemt in zijn metafysica de Causa Sui van Descartes over; deze grondoorzaak die geen oorzaak buiten zichzelf heeft en dus zelf veroorzakend is noemt Spinoza afwisselend God of substantie: 'iets wat in zichzelf is en door zichzelf wordt begrepen, dat wil zeggen een zaak waarvan het begrip niet het begrip van iets anders heeft om daaruit gevormd te worden.'²⁸ God is net zoals bij Aristoteles de causa formales en de causa efficiens, dus zowel de oorzaak van het bestaan, als die van alle effecten. Dat wil zeggen: alles is in God. De God van Spinoza is immanent, niet antropomorf, kent ons niet, we kunnen ons niet tot hem wenden in onze wanhoop en hij biedt ons geen hiernamaals, maar toch kunnen we ons liefdevol tot hem verhouden zullen we zien. God of de substantie is atemporeel, niet uit te drukken in duur of tijd, volmaakt en eeuwig en beschikt over een oneindig aantal eigenschappen (attributen) waarvan wij er vanwege onze beperkte kennis slechts twee kennen omdat wij deze zelf hebben: uitgebreidheid en denken. Om de mens te kunnen begrijpen is het belangrijk in te zien hoe deze zich tot elkaar verhouden.

'De menselijke geest kent het lichaam niet en weet van zijn bestaan alléén door middel van de ideeën van de prikkels die het lichaam aandoen', aldus Spinoza.²⁹ Het is dus het

---

²⁶ M. van Reijen, *Emoties*, Klement, Kampen, 2005, p. 66.

²⁷ G. Deleuze, *Spinoza, Practical Philosophy*, City Light Books: San Francisco, 1988, p. 14.

²⁸ *Ethica* I, definitie 4. Ik ga bij de citaten uit de *Ethica* over het algemeen uit van de vertaling van Henri Krop: Spinoza, *Ethica*. Vertaald en ingeleid door Henri Krop, Prometheus: Amsterdam, 2017.

²⁹ *Ethica* II, stelling 19.

lichaam waar alle indrukken uit de buitenwereld binnenkomen en het is de geest die daardoor beroerd wordt, dat wil zeggen, waar de bij die persoon veroorzaakte gemoedstoestand tot stand komt als resultaat van de wisselwerking tussen de binnenkomende indrukken en aard van de mens. Zonder contact met de buitenwereld is er geen sprake van de inwerkingen op het lichaam en zonder goed functionerende geest worden de inwerkingen niet vertaald in betekenis en is er geen adequaat bewustzijn, noch van het lichaam, noch van de omgeving. Om te kunnen spreken van bestaan zijn er dus twee elementen nodig: de inwerking én de verwerking van de indrukken die zich vertaalt in de *betekenis*, dat wil zeggen de *ideeën* van de gemoedstoestand van het lichaam.³⁰

Iedere zaak die concreet bestaat op een bepaalde manier noemt Spinoza *modus*. Een *modus* is niet op zichzelf staand, maar moet begrepen worden vanuit de substantie waarbinnen alles bestaat. Spinoza spreekt hier over de substantie als de naturende Natuur. *Het feit niet autonoom te zijn, maar gedetermineerd* maakt de essentie uit van een *modus*, dat wil zeggen dat een *modus* een bepaalde *toestand* is van de substantie, door Spinoza de genatuurde natuur genoemd. Een *modus* is dus tegelijk niet de substantie, aangezien de substantie de naam is voor het geheel, voor alle *modi*, oftewel voor alles wat is, en toch wél de substantie, maar dan als een uit de substantie voortvloeiende concrete, unieke verschijningsvorm.³¹ Een mens als *modus*, dus als een wezen met zijn eigen aard of natuur, is zowel te beschouwen vanuit het attribuut uitgebreidheid als vanuit het attribuut denken. Uitgebreidheid en denken zijn niet los van elkaar te zien; lichaam en geest zijn fundamenteel één en spreken over de mens in fysieke termen of psychische termen zijn slechts twee manieren om hetzelfde proces te benoemen.³² Het belang van dit radicale monisme wordt in de medische praktijk ernstig onderschat zullen we later zien.

Al in het eerste hoofdstuk van de *Ethica* verbindt Spinoza de begrippen 'God' en 'vrijheid' onlosmakelijk met elkaar. 'Iets wordt vrij genoemd als het alleen krachtens de noodzakelijkheid van zijn eigen natuur bestaat en alleen uit zichzelf tot handelen wordt gedetermineerd'.³³ Vrijheid is dus het vermogen om te doen waar je toe in staat bent. Het is de natuurwetmatige vrijheid die zich in alles in de natuur manifesteert. De mens is dus volgens Spinoza vrij te noemen wanneer hij zich niet door de indrukken die hem aandoen laat meeslepen maar wanneer hij met behulp van zijn verstand begrijpt welke dingen voor hém, dus voor zijn voortbestaan belangrijk zijn. Noodzakelijk echter, of liever 'gedwongen' noemt men wat door iets anders wordt gedetermineerd om op een bepaalde wijze te bestaan en te werken aldus Spinoza. Daarom is alleen God een vrije oorzaak: omdat hij geen oorzaak buiten zichzelf heeft kan hij immers uitsluitend handelen vanuit zijn eigen natuur. Eindige bestaansvormen echter, zoals de mens, staan als onderdeel van die natuur onvermijdelijk onder invloed van de omgeving en zullen daarom nooit volledig vrij kunnen zijn. Naarmate hun eigen kracht wordt ingeperkt door externe oorzaken die hun

---

³⁰ *Ethica* II, stelling 19, toelichting K, D'huyvetters.

³¹ *Ethica* I, definitie 5, toelichting K D'huyvetters.

³² M. van Reijen, *Emoties*, Kampen: Klement, 2005, p. 66.

³³ *Ethica* I stelling 7 coll. 2 en scholium.

handelingsvermogen om het goede te doen belemmeren of tegenwerken, is hun onvrijheid groter.³⁴

De mens begaat echter volgens Spinoza de fundamentele vergissing de zaken te beoordelen op grond van zijn eigen ervaringen en gevoelens, op die manier denkt en beoordeelt hij de dingen vooral vanuit zijn verbeelding in plaats van uit zijn verstand, waardoor de ware aard van de zaken niet gekend of genegeerd zal worden.³⁵ Hoe de mensen de dingen zien verraadt daarom niet hoe de natuur is, maar slechts hoe de toestand van de verbeelding is en deze wordt dus volgens hem gekenmerkt door een gebrek aan kennis en door onwetendheid. De mens levend in de verbeelding, door hem de eerste soort kennis genoemd, kan dan ook als *passief* en *onvrij* beschouwd worden omdat hij zich vooral laat leiden door allerlei inbeeldingen en de krachten der hartstochten die ontstaan uit indrukken uit de buitenwereld, in plaats van te doen wat goed is voor hemzelf.

Met inbeeldingen bedoelt Spinoza wijzen van denken die ontstaan uit inadequate ideeën, die ontstaan vanuit de betrekking van het lichaam op de buitenwereld. Deze meningen en overtuigingen die vaak op onware kennis berusten noemt hij inadequate kennis. Pas wanneer kennis ontstaat uit adequate ideeën van de eigenschappen van dingen en uit ervaringen opgedaan gedurende ons leven is die kennis waar of adequaat te noemen. Als mens echter, kunnen we ons denken nauwelijks stilzetten, in ons is er een continue stroom van ideeën die tegelijkertijd een ontkenning of een bevestiging inhouden. Dat wil zeggen dat we ze waarderen vanuit het perspectief of deze ideeën wel of niet met onze aard overeenkomen. Wanneer ze wel bij ons passen zullen we blijdschap voelen, wanneer dit niet het geval is droefheid. Zo wordt de ene mens bijvoorbeeld blij van de drukte in de stad en weet de ander weet niet hoe snel er weg te komen. Op deze manier kunnen er zich op meerdere momenten van de dag gemoedswisselingen voordoen waarbij het belangrijk is te beseffen dat blijdschap ons vermogen tot handelen vergroot en droefheid dit verkleint. Binnen de twee categorieën blijdschap en droefheid gaan een groot aantal emoties schuil die echter niet alleen vooroordelen betreffende goed en kwaad (wat goed en kwaad is voor onszelf) doen ontstaan, maar ook begeertes opwekken.

Als mens levende in de eenentwintigste eeuw, als nooit tevoren gebombardeerd door al die aandoeningen, zijn we misschien wel als nooit tevoren een slaaf van deze hartstochten. Dit veroorzaakt veel onrust in ons: welke weg te volgen en wat maakt eigenlijk gelukkig? We hoeven maar om ons heen te kijken om deze dynamiek aan het werk te zien. Schoonheidsidealen nemen extreme vormen aan, het wereldwijde web belaagt ons de hele dag met indrukken, meningen, en verleidingen en Google kent ons beter dan wijzelf en dwingt ons steeds verder in de mal van ons zogenaamde zelf. Hoe deze onrust te overkomen? Dat dit nooit helemaal zal lukken, moge duidelijk zijn, als mens blijven we immers onderhevig aan de wetten van de natuur en dus ook aan onze hartstochten die uit dezelfde noodzakelijke kracht van de natuur volgen, maar er bestaat volgens Spinoza de mogelijkheid tot vrijheid van de menselijke geest minder onder het juk van de hartstochten gebukt te gaan, hetgeen tot grotere gemoedrust zal leiden. Die vrijheid kan gevonden

---

³⁴ J.Bartels, 2019, p. 7.

³⁵ *Ethica I*, Appendix, toelichting K. D'huyvetters.

worden in de tweede kennissoort, de adequate kennis, waarmee de emoties begrepen kunnen worden door de oorsprong ervan te onderzoeken. Wanneer we onszelf begrijpen als onderdeel van al-wat-is en dus begrijpen onderhevig te zijn aan de wetten van de natuur kunnen we streven naar wat voor ons belangrijk is en ontstaat de mogelijkheid te beantwoorden aan onze eigen natuur en te worden die wij werkelijk zijn. Dit streven zal worden ervaren als een groot goed in het leven en is op zichzelf een deugd die tot geluk zal leiden volgens Spinoza. Het streven naar geluk is hier geen doel op zich, maar dit geluk wordt juist veroorzaakt door het streven naar vervulling van ons wezen. Dit streven is niet egocentrisch, maar volgt onvermijdelijk uit de wetten van de natuur die niets van ons kunnen verlangen wat tegen onze natuur in gaat. Naarmate de mens op deze manier meer gemoedsrust heeft, zal hij ook van meer nut kunnen zijn voor zijn omgeving. Onder invloed van de rede zal immers, door het begrijpen van de eigen hartstochten ook het begrip voor anderen, die evenals wij onderhevig zijn aan de wetten van de natuur, toenemen waardoor de aandoeningen veroorzaakt door het handelen van anderen, ons steeds vaker onberoerd zullen laten en we de ander begrijpen in plaats van hem te beschimpen. Het begrijpen vormt op die manier onze moraliteit waarop een samenleving mede tot stand kan komen. Zonder de onophoudelijke en oorverdovende ruis van de aandoeningen zal het ook beter lukken tot jezelf te komen om te merken wie je zelf bent en wat ervoor nodig is om gelukkig te worden. Vanuit het besef onderhevig te zijn aan de natuurwetten zal het ook makkelijker vallen onszelf en ons lot te aanvaarden. Dit alles zal tot grote gemoedsrust leiden en de kracht geven opgewekt te zijn. Daarin ligt de menselijke vrijheid besloten.³⁶

Wanneer vervolgens de derde soort kennis, de intuïtieve kennis bereikt kan worden is er zelfs sprake van gelukzaligheid aldus Spinoza. Is deze derde soort kennis een logisch vervolg op de tweede soort kennis die gevormd wordt door het rationele weten? Of moet dit gezien worden als een mystiek gebeuren zoals lang gedacht werd? Wanneer we het heldere, rationele en consequente denken van Spinoza beschouwen lijkt dit volkomen onwaarschijnlijk. Als voorbeeld voor de intuïtieve kennis neemt Spinoza het tellen van de marktkoopman; veelal is dit tellen niet eens meer nodig, de marktkoopman weet de uitkomst al door het jarenlange gebruik van de cijfers op basis van ervaring: zonder dat het nodig is het te bewijzen kan tot de juiste uitkomst gekomen worden, zijnde de waarheid. Wanneer het de mens gelukt zó ver te komen met behulp van de rede, zo dicht het begrijpen van God te naderen door te beseffen wat zijn plaats is in het universum, daarover de verwondering kan voelen zichzelf onderdeel te weten van dit oneindige, volmaakte en noodzakelijke geheel spreekt Spinoza van de intuïtieve kennis als de intellectuele liefde tot God die tot gelukzaligheid zal leiden door de ontstane gemoedsrust die betrekking heeft op God. Misschien is dit het gevoel dat zich soms toont bij stervenden. Veel mensen voelen zich onderdeel van een oneindigheid en ervaren het als een troost te weten dat deze na hun dood zal voortbestaan. Dit kan een gevoel van verzoening doen ontstaan, hoe pijnlijk het afscheid van de naasten ook moge zijn. Mensen beschrijven het soms als een gevoel van liefde en rust.³⁷

---

³⁶ M. Broes, *Nood aan Spinoza*, essay mastercursus Metafysics in Spinoza EUR, 2020.

³⁷ Dit gevoel van rust deed menigmaal een euthanasiewens verdampen heb ik ervaren.

Spinoza geeft blijk van een diep inzicht in de mens, uiterst realistisch uitgaande van de condition humaine. In onze huidige samenleving waar hedonisme hoogtij viert, dikwijls onder het mom van zingeving, waarin men zijn eigen leven denkt te kunnen regisseren tot en met de dood toe, waar nog nooit zoveel mensen depressief of uitgeput waren heerst grote nood aan de Spinozistische denkwijze die recht doet aan wie wij werkelijk zijn: mensen, enerzijds onderhevig aan hartstochten en gedreven door begeerte naar roem, rijkdom, macht en schoonheid, anderzijds elkaar nodig hebbend om liefhebbend en in rechtvaardigheid te kunnen leven. Want de paradox die zich hier toont is dat ondanks de gedesillusioneerde wereld die Spinoza schetst, zonder doelgerichtheid, zonder sturing, zonder iemand die om ons geeft, zonder de vrije wil, ontdaan van antropocentrisme en antropomorfisme en zonder het bestaan van goed en kwaad, het toch mogelijk is tot vrijheid en zelfs gelukzaligheid te komen. Het betreft hier geen utopische heilsleer, maar daarentegen een door en door menselijke heilsleer waarin het er vooral om gaat tot kennis en begrip te komen, zowel van God, als van de menselijke drijfveren, om zodoende een gelukkig en zinvol leven te kunnen leiden.³⁸

1.3 Daadkracht

De begeerte is het wezen van de mens, dat wil zeggen het streven van ieder mens naar voortbestaan.³⁹

Het streven naar voortbestaan, door Spinoza deugd of conatus genoemd kan begrepen worden als kracht waarmee we onszelf in stand houden, dat dus iets zegt over de mate waarin we onze eigen aard weten te volgen. ‘Onder *‘deugd’* en *‘vermogen’* versta ik hetzelfde, dat wil zeggen, wanneer zij op de mens betrekking hebben is de deugd zijn wezen en zijn natuur, voor zover zij het vermogen heeft iets te bewerkstelligen dat men alleen uit de wetten daarvan kan begrijpen.’⁴⁰

Naarmate iemand meer zijn eigenbelang probeert te zoeken, dat wil zeggen, naar zelfbehoud streeft, en daar beter toe in staat is, is hij deugdzamer, en omgekeerd, naarmate iemand zijn eigenbelang, dat wil zeggen, het zelfbehoud meer verwaarloost is hij onmachtiger.⁴¹

Niet altijd wordt deze belangrijke stelling goed begrepen. De rede vereist volgens Spinoza dat iedereen die zichzelf liefheeft, zijn eigenbelang zoekt, dat wil zeggen zijn eigen aard volgt, omdat dit de enige manier is om gelukkig te worden. Spinoza noemt dit het zoeken naar wat hem *werkelijk* voordeel biedt; werkelijkheid is bij Spinoza tegengesteld aan de inadequate ideeën in de verbeelding. We kunnen immers wel denken gelukkig te worden van het bezit van een dure auto, of onszelf ‘te buiten gaan’ (buiten onze eigen aard handelen) aan eten en drinken maar dit geluk zal ongetwijfeld van korte duur zijn. Het werkelijke geluk is volgens Spinoza gelegen in het feit dat de mens tot zelfbehoud en zelfontplooiing komt. De deugd moet dus ter wille van zichzelf nagestreefd worden. Naarmate iemand daartoe beter in staat is, is hij deugdzamer, dat wil zeggen daadkrachtiger, en omgekeerd, naarmate iemand zijn eigenbelang, dus zijn

---

³⁸ M. Broes, *Nood aan Spinoza*, essay mastercursus Metafysics in Spinoza, EUR, 2020.

³⁹ *Ethica* IV, stelling 18, bewijs.

⁴⁰ *Ethica* IV, stelling 8.

⁴¹ *Ethica* IV, stelling 20

zelfbehoud meer verwaarloost is hij onmachtiger en zal hij geen stabiel geluk bereiken. Dit alles heeft dus niets met egoïsme te maken, maar alles met *kennis* betreffende onszelf.

Spinoza brengt alle gemoedstoestanden of emoties die onder invloed van de buitenwereld in ons kunnen ontstaan terug tot het drietal blijdschap, droefheid en begeerte. Hij bespreekt talloze gemoedstoestanden op indrukwekkende wijze, waarbij drogredeneringen glashelder doorgeprikt worden. Blijdschap als zijnde de overgang van een kleinere naar een grotere volmaaktheid zal de daadkracht van een mens vergroten. Droefheid, als de overgang van een grotere volmaaktheid naar een kleinere volmaaktheid zal onze daadkracht verkleinen, hetgeen voor iedereen herkenbaar zal zijn. Blijdschap geeft ons energie, van droefheid raken we terneergeslagen. Droefheid ontstaat altijd uit *inadequate gedachten in de verbeelding* en is daarmee een aandoening die in alle opzichten een kwaad is.

Het is belangrijk te beseffen dat het hier gaat om een *overgang* van de ene situatie naar de andere aldus Deleuze, want blijdschap *op zich* bestaat niet, alles is immers relatief. Als de mens immers met de blijdschap waartoe hij overgaat zou zijn geboren, dan bezit hij deze zonder blijdschap te *voelen*. Zo ontstaat droefheid niet door de kleinere volmaaktheid op zichzelf omdat niemand bedroeft kan worden omdat hij aan een volmaaktheid deelheeft. We kunnen daarom ook niet zeggen dat droefheid in het ontbreken van een grotere volmaaktheid bestaat, want een niet-zijn is niets, terwijl de droefheid actueel is. Daarom kan zij niets anders zijn dan de *act* van overgaan tot een kleinere volmaaktheid. Iedereen is daarom op ieder moment zo perfect als hij kan zijn in zijn gemoedstoestand op dat moment. Je zou dit kunnen vergelijken met leven in een situatie waarin je vanaf je geboorte leeft, je weet niet anders dan dat de wereld zo is als jij hem om je heen ziet, je weet immers niet beter. Bij een overgang naar een andere situatie onderscheidt zich de *onmiddellijkheid* van de aandoeningen en de *duur* van de emotie: de passage en de transitie van de ene gemoedstoestand naar de andere.⁴² Dit is herkenbaar, wanneer iets ons immers vervuld met blijdschap zal dit een zekere duur hebben; we ervaren dit misschien zelfs als geluk, als een toestand van opperste blijdschap. Echter na één of twee dagen zal de blijdschap weer voorbij zijn, maar dikwijls niet zonder het verlangen deze *wéér* te kunnen ervaren.

Het woord *passio* reserveert Spinoza voor een gemoedstoestand waarbij wij *heftige* externe invloeden ondergaan die ontstaan uit inadequate ideeën die we als belangrijk waarderen, dat wil zeggen die wij op dat moment als bepalend voor de kracht van ons streven naar zelfbehoud waarderen en die wij dus voornamelijk *ondergaan*. De begeertes die Spinoza hier centraal stelt zijn de begeertes naar dingen zoals (overmatig) eten, drank, seks, rijkdom en roem waarvan het aantal volgens Spinoza zeer groot is. Het betreft hier een gemoedstoestand die een echte passie blijkt te zijn: een overweldigend gevoel, een onweerstaanbare begeerte of een gemoedstoestand die ons helemaal van de wijs brengt en aanleiding kan zijn tot het ontstaan van obsessie. Deze hartstochten

---

⁴² G.Deleuze, <http://www.webdeleuze.com/php/sommaire.html>, Cours Vincennes 20-01-1981.

hebben geen tegendeel, zoals bijvoorbeeld haat die verdrongen kan worden door liefde, want het tegendeel ervan bestaat slechts in matigen en dit is afhankelijk van het *vermogen* van de geest deze hartstochten in te perken. Deze kracht van de hartstochten die het zo pregnant tot uiting komen noemt Spinoza niet voor niets de *menselijke slavernij*.

Met het oog op de volgende hoofdstukken wil ik nog even inzoemen op de derde soort kennis, de intuïtieve kennis die tot diepe vreugde leidt omdat het hier gaat om fundamentele kennis betreffende God en de dingen. Hier voltooid zich het begrijpen van onszelf. Deze kennis wordt tot een sterke *emotie* wanneer we deze grond van ons bestaan beseffen en zo tot fundamentele liefdevolle aanvaarding van dit bestaan als uitdrukking van de substantie komen.⁴³ De ontstane vreugde is niet het *resultaat* van de daadkracht van een mens maar omgekeerd: de daadkracht ontstaat uit de vreugde en energie die ontstaan door het begrijpen van de wereld en onze positie daarin. Wij bereiken de gelukzaligheid dus niet door onze lusten en emoties te onderdrukken en te bedwingen, zoals zowel het stoïcisme als het christendom ons wil doen geloven. Het is juist precies andersom: het is omdat wij gelukzaligheid genieten dat wij *in staat zijn* onze emoties te beheersen en onze lusten te bedwingen. Zoals iedereen zal herkennen: wanneer je gelukkig bent is het makkelijker je niet te laten meeslepen door de hartstochten en zal het minder moeilijk vallen de neiging tot overmatig eten, drinken, middelengebruik of goklust te beteugelen. Het bedwingen van alle emoties zal volgens Spinoza niet mogelijk zijn. Een emotie kan alleen bedwongen worden wanneer het rationele argument tegen die emotie zelf een sterkere emotie wordt. Daarom spreekt hij bij de derde soort kennis over een *diepe* vreugde die uit *onzelf* voortkomt en die wij daarom altijd kunnen aanspreken op momenten waarop we in verleiding komen toch het slechte te doen.

Ook mensen die zich door de tweede soort kennis laten leiden en dus vrijheid kennen in hebben daardoor meer daadkracht, versterken elkaar en zijn mild. Alleen vrije mensen hebben daarom voor elkaar het grootste nut, en tussen hen kunnen zeer sterke vriendschapsbanden ontstaan.⁴⁴ Naarmate mensen echter meer aan de aandoeningen zijn blootgesteld, is het onmogelijk van hen te zeggen dat ze van nature bij elkaar passen. Daardoor kan één en dezelfde mens immers veranderlijk en onstandvastig zijn.⁴⁵ Leven in de verbeelding kan het ontstaan van diepe, stabiele vriendschappen in de weg staan, omdat mensen hier nauwelijks tot de essentie van hun bestaan komen zou je kunnen zeggen; zij leiden hun leven vooral vanuit de oppervlakte, hetgeen minder diepe banden zal scheppen. Dit zal ook in de volgende hoofdstukken aan de orde komen.

‘Hiermee is alles gezegd wat ik over de macht van de geest over de hartstochten en over zijn vrijheid heb willen zeggen. Men ziet wat de wijze allemaal kan en hoe zeer men aan hem de voorkeur moet geven boven een onwetende, die alleen door lust wordt geleid. Want de

---

⁴³ J. Bartels, ‘Over de macht van het verstand’ Mededelingen van het Spinozahuis 115, uitgeverij Spinozahuis, Rijnsburg, 2019, p. 33.

⁴⁴ *Ethica* IV, stelling 71.

⁴⁵ *Ethica* IV, stelling 34

onwetende wordt niet alleen door uitwendige oorzaken op veel manieren opgejaagd en is nooit tot ware gemoedsrust in staat, maar leeft bovendien alsof hij zich niet bewust is van zichzelf, van God en van de dingen. Zodra hij niet meer ondergaat, bestaat hij niet meer'.⁴⁶

1.4 Samenvatting

Bovenstaande alinea is het commentaar van Spinoza op de laatste stelling van de *Ethica*. Zijn conclusie laat niets aan de verbeelding over. De onwetende, de in de verbeelding levende mens die tijdens zijn leven geen begrip ontwikkelt voor zijn positie in de wereld als mens onderhevig aan de natuurwetten kan nooit tot vrijheid komen, zal zijn leven lang op sleeptouw genomen worden door de begeertes en zal weinig gemoedsrust kennen. Daarmee wordt ook de beperkte macht duidelijk van de begeerten die ontstaan uit de *ware* kennis van goed en kwaad, dat wil zeggen, ons verstand. De macht van externe oorzaken is oneindig veel groter dan de macht van de individuele mens zegt Spinoza meermaals in de *Ethica*. Dat klinkt volgens d'Huyvetters logisch en is het ook volgens hem. Het mensbeeld dat hier geschetst wordt, is dan ook volgens hem niet weinig pessimistisch.⁴⁷ Maar, zegt Spinoza, omdat we met ons verstand kunnen begrijpen dat ook dit onvermijdelijk is omdat we een deel zijn van de gehele natuur wier orde wij volgen kunnen we ons bij deze bij deze orde neerleggen en erna streven in deze berusting te volharden.⁴⁸

Met de mens die in de verbeelding leeft verwoordt Spinoza een fenomeen dat wij tegenwoordig als *vervreemding* zouden duiden. Vervreemding van de hedendaagse mens van zichzelf, die, in de veronderstelling zijn leven autonoom en onafhankelijk vorm te geven zich desondanks steeds vaker uitgeput en eenzaam voelt. Is geluk in een tijd waar de krachten van de emoties onophoudelijk en sterk op hem inbeuken en hem steeds verder doen verwijderen van zichzelf en van zijn geground zijn nog mogelijk voor de hedendaagse mens? Deleuze zegt hierover het volgende:

Het is de theorie van de aandoeningen in zijn geheel die de status van de droefheid definieert. Ongeacht of ze gerechtvaardigd zijn, representeren zij onze laagste graad van kracht, het moment waarop we het meest gescheiden zijn van onze daadkracht, wanneer we het meest *vervreemd* zijn, overgeleverd zijn aan de spoken van bijgeloof, aan de verborgen onderdrukker.⁴⁹

Ook stelt hij in dit kader een vraag: 'hoe kun je voorkomen dat je jezelf vernietigt door schuldgevoelens, en anderen door wrok, je eigen machteloosheid en verslaving overall verspreid, en je eigen ziekte, indigestie en gif verspreid? Uiteindelijk kan men zichzelf niet eens meer ontmoeten.'⁵⁰

Hoe vervreemding van onze eigen aard onder invloed van de kracht van de emoties, ontstaan door alle indrukken die op ons inwerken in deze tijd kan leiden tot droefheid,

---

⁴⁶ *Ethica* V, stelling 42, commentaar.

⁴⁷ *Ethica* IV, stelling 15, toelichting D'huyvetters.

⁴⁸ *Ethica* IV, hoofdstuk 32.

⁴⁹ G. Deleuze, 1988, p. 28, cursivering van mij

⁵⁰ G. Deleuze, 1988, p. 23.

onmacht, ziekte en verlies van de mens van zichzelf zullen we in het volgende hoofdstuk zien.

Hoofdstuk 2

Leegte

1.1 Inleiding

Er is veel droefheid in de wereld, volgens de definitie van Spinoza beschouwd als de overgang van de mens naar een kleinere volmaaktheid die het vermogen tot handelen vermindert of remt. Dit verminderd bij machte zijn iets te ondernemen komt tot uiting in een veelgehoorde klacht in de spreekkamer van de huisarts, psycholoog of psychiater: vermoeidheid. Alhoewel dit een symptoom kan zijn van een fysieke aandoening, hetgeen uiteraard uitgesloten dient te worden, gaat het hier veel vaker over zowel fysieke als geestelijke uitputtingsverschijnselen. Het gaat hier over mensen die nergens meer toe kunnen komen omdat ze nergens meer energie voor hebben, zich niet meer kunnen concentreren en die dikwijls al maanden in de overlevingsstand staan en naar de buitenwereld de schijn ophouden dat het goed gaat, maar zich ondertussen nauwelijks meer kunnen ontspannen, slecht slapen en vaak naar middelen grijpen om zich eventjes goed te kunnen voelen. Kortom, het gaat hier over mensen die zich uitgeput, eenzaam en ongelukkig voelen.

De diagnose depressie, afgelezen uit het aantal voorgeschreven antidepressiva, neemt al jarenlang toe. In de afgelopen twaalf jaar (2009-2022) is dit aantal bij volwassen Nederlanders (18-64 jaar) van 17% naar 26% van de bevolking gestegen. Eén miljoen tweehonderdvijftigduizend mensen gebruiken momenteel antidepressiva in ons land.⁵¹

Wat is er gaande in onze samenleving dat antidepressiva tot de bestverkopende medicijnen horen en zijn al deze mensen inderdaad depressief? Alhoewel een depressie, een diagnose die vastgesteld kan worden aan de hand van de DSM-criteria⁵² een ernstig ziektebeeld is, is het woord depressie inmiddels een verzamelwoord geworden voor andere verschijnselen. Een echte depressie zag ik zo nu en dan in de praktijk, doch veel vaker zag ik een ander beeld waarbij men aangaf aan niet lekker in z'n vel te zitten, zich regelmatig depri te voelen, slecht te slapen, uitgeput of burn-out te zijn. In ieder geval was men moe, verdrietig en tot weinig in staat.

Ook Trudy Dehue concludeert dit in haar boek *De Depressie-Epidemie*. De stoornis depressie 'als stoornis zelf' bestaat niet volgens haar, het woord depressie verwijst naar verwante, doch verschillende fenomenen.⁵³ In dit kader adresseert zij in haar boek ook de dubieuze rol van de farmaceutische industrie die zich gretig op dit nieuwe fenomeen van uitputting stortte middels een intensieve reclamecampagne voor antidepressiva.⁵⁴

---

⁵¹ Trimbos-Instituut, Nemesis, Ten Have e.a. 2022.

⁵²De *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM) is een classificatiesysteem waarin internationale afspraken zijn gemaakt over welke criteria van toepassing zijn op een bepaalde psychische stoornis op basis van (nieuwe) wetenschappelijke inzichten. Het is nadrukkelijk géén diagnose-handboek. Het stellen van een diagnose gebeurt door uitgebreid en nauwkeurig psychiatrisch onderzoek volgens de daarvoor geldende richtlijnen is te lezen op de website van de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie.

⁵³Trudy Dehue, *De Depressie-Epidemie*, Trudy Dehue en uitgeverij Augustus, Amsterdam: 2008, p. 26.

⁵⁴Hoe sterk de diagnose depressie 'leefde' in die tijd blijkt ook uit het feit dat onze praktijk in het kader van transparantie van het voorschrijfgedrag, van de zorgverzekeraar te horen kreeg dat wij ten opzichte van de

Met de ondertitel van haar boek, *'over de plicht het lot ter hand te nemen'*, als vrije vertaling van 'Obliged to be free' van de Britse socioloog Nikolas Rose, geeft ze aan dat de verantwoordelijkheid voor succes en falen meer dan voorheen bij het individu neergelegd wordt. Terwijl de definitie van een verantwoordelijk burger vroeger vooral verwees naar diens inzet voor maatschappelijke idealen, houdt goed burgerschap volgens haar nu in dat jezelf je eigen voornaamste project bent. Veel mensen werken hier met succes en plezier aan, maar veel anderen ook niet. Deze laatsten hebben uitwegen nodig in een maatschappij die succes en daarmee ook mislukking als keuze ziet, aldus Dehue. Met behulp van een grote hoeveelheid door haar geraadpleegde internationale vakliteratuur hierover, laat ze in haar boek zien hoe we de laatste twintig jaar bijna al ons ongeluk als de stoornis depressie zijn gaan 'framen' en dus de oorzaak ervan primair bij onszelf zoeken, ook bij ongeluk dat voorheen eerder noopte tot verzet tegen onrechtvaardigheid.

Haar conclusie is dan ook dat er een nieuwe betekenis van depressie bij is gekomen is als zijnde *'niet weerbaar en ondernemend genoeg'*. Omdat de meeste mensen goed willen functioneren, nu dat steeds meer een vereiste is, zouden ze daar niet ook nog eens verwijten over moeten krijgen; de opluchting van een psychiatrisch ziekte-label kan dan een uitweg zijn aldus Dehue.⁵⁵ Deze conclusie komt overeen met wat Hertz schrijft in *De Eenzame Eeuw*, namelijk dat veel mensen en vooral jongeren dikwijls het gevoel hebben dat anderen het leuker hebben en het leven beter *aankunnen* dan zij, zoals ik schreef in de inleiding. Het lijkt hier te gaan om het ontbreken van de kracht tot handelen.

Ik herken wat hier gezegd wordt, zij het in andere zin. Wanneer ik in de praktijk mensen, die volgens mij echt aan de grond zaten aanraade zich om te beginnen maar eens zes weken ziek te melden, leidde dit steevast tot een schrikreactie en tot twijfel dit advies op te volgen, men wilde zich niet laten kennen. Als ik hen een week later weer terugzie meldt bijna iedereen mij echter dat het achteraf toch een groot gevoel van opluchting gaf zich te realiseren zes weken de tijd te hebben om weer tot zichzelf te kunnen komen. Dit alles roept de vraag op of het hier inderdaad erom gaat niet als loser gezien te willen worden wanneer je het leven niet goed meer aankunt en een legitimatie nodig hebt om even een stap opzij te kunnen doen. Komen de uitputting en het verdriet inderdaad voort uit het besef te falen ten opzichte van anderen in weerbaarheid en ondernemerszin zoals Dehue en Hertz stellen? Of is hier iets anders aan de hand?

2.2 Uitputting

De hedendaagse cultuur en maatschappij lijden aan het 'chronisch vermoeidheidssyndroom van de zelfbeschikking',⁵⁶ volgens de auteurs van *'Moe van het moeten Kiezen'*, een boek dat wil helpen nadenken over onze manier van leven, vanuit het fenomeen 'depressie'. De hedendaagse mens is vermoeid van het zichzelf zijn volgens hen, moe van het continue nemen van beslissingen die nodig zijn om zijn eigen leven te bepalen.⁵⁷ Het betreft hier

---

andere huisartspraktijken in de stad weinig antidepressiva voorschreven en zij ons een cursus 'omgaan met depressieve klachten' aanraade.

⁵⁵ T. Dehue, *Wat heet epidemie*, een reactie op het themanummer *Depressie* van de Groene Amsterdammer, naar aanleiding van haar boek *De Depressie epidemie*, in de Groene Amsterdammer, 30-09-2010.

⁵⁶ Met zelfbeschikking wordt in dit boek autonomie bedoeld, ik zal afwisselend deze woorden gebruiken.

⁵⁷ M. Desmet & R. Grommen, *Moe van het moeten kiezen*, Lannoo: Tielt, 2005, p.

zowel triviale keuzes zoals het kiezen uit tientallen ontbijtgranen in de supermarkt, als fundamentele keuzes zoals het wel of niet 'nemen' van kinderen, voor welke gendersoort te kiezen en hoe ons levenseinde te regisseren. In een wereld die veel van ons eist en waar we dagelijks een enorme hoeveelheid informatie en indrukken over ons uitgestort krijgen via de sociale media kijken we steeds meer naar die beelden in plaats van onszelf te bevragen; wie móet ik zijn neemt hier de plaats in van wie wíl ik zijn. Niets is meer vanzelfsprekend, altijd zijn er de mogelijkheden. De vraag over het goede leven is van subjectief aanvoelen veranderd in calculerend denken. Dit rationele paradigma, dat tot de haarvaten van de samenleving en van de individuele mens is doorgedrongen miskent echter de betekeniswereld van het voelende subject en weet niet meer wat het betekent mens te zijn. Dan te weten dat de allerhoogste tragiek ongetwijfeld ligt in het lot te worden *misverstaan*.⁵⁸ Vanuit mijn rol als arts onderschrijf ik deze uitspraak van Kierkegaard van harte.⁵⁹ Zoals door de rationele beschouwing van de mens van de aarde als gebruiksvoorwerp deze relatie zijn betekenis verloor en de grootste crisis voor de *mensheid* kon ontstaan, ontstond er evenzeer een crisis van ons *menzijn* waarin de relatie met onszelf, ons lichaam en de ander fundamenteel veranderde zullen we zien.

Want de mens die moe is van zichzelf te zijn ontbreekt het vooral aan *vreugde* volgens Desmet & Grommen.⁶⁰ Zij spreken hier van een *ziekte van het handelen*, waardoor de mens het tegenbeeld vormt van wat hij juist zou 'moeten' zijn. Deze mens is niet de mens zoals *Nietzsche* hem zag:

De fiere herkenning van het buitengewone privilege van de verantwoordelijkheid, het bewustzijn van deze zeldzame vrijheid, van deze macht over zichzelf en zijn bestemming, is bij hem doorgedrongen tot in de meest intieme diepten zodat ze tot een instinct wordt.⁶¹

De mens van deze tijd is lang niet altijd een krachtig autonoom persoon, maar daarentegen dikwijls uitgeput en nauwelijks in staat tot actie, hetgeen pregnant zichtbaar wordt in het geval van een echte depressie wanneer hij letterlijk niet meer in staat is in beweging te komen. Het leven maakte de mens futloos, rusteloos en slapeloos; de paradox is hier dat juist op het moment dat we alles kunnen krijgen wat we begeren ziektes door het tekort zien ontstaan.⁶²

Een echte depressie kan in dit kader beschouwd worden als het opgeven van het ophouden van de schone schijn, van het meedoen in de ratrace, en van de competitieve strijd op het werk en in het eigen netwerk. En soms zelfs met het opgeven van het leven wanneer er niets meer is dat vreugde schenkt zoals in onderstaande casus het geval is.

'Ik kan niet meer' zegt een vrouw met twee jonge kinderen die volkomen uitgeput tegenover me zit. Het lukt haar niet langer niet aan de eisen van het werk, haar moederrol en partnerrol

---

⁵⁸ Kierkegaard, *Dagboeknotities*. W.R. Scholtens, Ten Have: Baarn, 1971, p. 29, nr. 44.

⁵⁹ Overigens ben ik de mening toegedaan dat we desondanks niet in staat zijn de ander volkomen te begrijpen, maar wel als mens onderhevig aan de wetten van de natuur in zijn context. Bijstaan verwijst naar de nabijheid van een ander mens en dit is waar het hier omgaat: ervaren met iemand verbonden te zijn. Zie hiervoor ook: A. Baart, *Een theorie van de Presentie*, Utrecht: Lemma, 2008.

⁶⁰ Desmet & Grommen, 2005, p. 32. Ter vermijding van misverstaan: het gaat hier niet om moe worden *door* zichzelf te zijn, maar om moe worden *van* zichzelf in de rol van slaaf van de vigerende mode in alle domeinen.

⁶¹ Geciteerd in Desmet & Grommen, 2005, p. 33.

⁶² *Ibid.*, p. 30.

te voldoen. Ze begrijpt niet hoe anderen dit wel doen, ze voelt zich al lang grandioos tekortschieten. Maar de laatste weken voelt zich zo uitgeput dat ze nauwelijks meer haar bed meer uitkomt. Tot nu toe heeft ze suïcidale gedachten kunnen weren door aan haar kinderen te denken, maar die gedachte helpt haar inmiddels niet meer, deze gedachte roept geen enkele emotie meer in haar op, niets kan haar meer raken. Er resteert een enorme leegte met slechts één verlangen: ophouden te bestaan.

Neerslachtigheid of droefheid doordat iemand zijn onvermogen beziet ontstaat volgens Spinoza *niet* uit ware kennis en is daarom een gemoedsaandoening. Droefheid is immers een aandoening die wij vanwege onze inadequate ideeën noodzakelijk passief ondergaan. Naarmate iemand zijn eigenbelang, meer verwaarloost verliest hij zijn daadkracht dat is hetgeen we hier zien. Ook volgens Deleuze is weten waar je toe in staat bent en weten wat je nodig hebt om gelukkig te worden bij Spinoza geen morele vraag, maar juist een *fysieke* vraag omdat het de overgang van de mens van een kleinere naar een grotere volmaaktheid betreft.⁶³ De jonge vrouw uit de casus had zich al enkele jaren proberen te conformeren aan het 'hoe het eigenlijk zou moeten' onder invloed van haar omgeving en de sociale media waar zij bijna al haar avonden aan besteedde. Als alleenstaande werkende moeder was zij al jarenlang niet meer aan zichzelf toegekomen, nu was zij letterlijk 'nergens meer'. Zij was fysiek en dus onvermijdelijk ook geestelijk, leeg. Niets kon haar meer raken en niets kon haar meer in beweging krijgen. Precies zoals Spinoza het verwoordde in het commentaar van zijn laatste stelling in de *Ethica* zoals we in het vorige hoofdstuk zagen: de geest van de in de verbeelding levende mens houdt op te bestaan zodra er aan de gemoedstoestanden een einde komt, dat wil zeggen wanneer het lichaam niet meer kan ondergaan; wat rest er dan nog behalve de dood?

Als mens ontkomen we nooit aan invloeden van de omgeving, dus, indien we daar gevoelig voor zijn, ook niet aan de invloeden van de 'forever young cultuur' die, vooral op het vrouwelijke deel van de samenleving zodanig op de verbeelding werkt dat de werkelijkheid steeds meer naar de achtergrond verschuift. De filosofe Sunny Bergman maakte hierover in 2010 de documentaire *Beperkt Houdbaar*, over schoonheidsidealen bij vrouwen en de mogelijkheid tot het bereiken hiervan met behulp van plastische chirurgie, waarbij vaak alle lichaamsdelen aan bod komen. Schokkend duidelijk toont deze documentaire hoezeer en hoeveel vrouwen ervaren er niet uit te zien als 'hoe het hoort', maar minstens even schokkend is het om te zien dat ook de buitenwereld -lees vrouwen, veelal niet begrijpt waarom niet alle vrouwen zich op die manier laten 'helpen'. Hiermee bevestigend dat het gewoon dreigt te worden er volmaakt -lees volgens de norm uit te zien. De documentaire laat zien dat dit ook uit onderzoek bleek: zelfs het bladeren door een 'Glossy' bracht bij de meerderheid van deze vrouwen al een gevoel van minderwaardigheid teweeg.⁶⁴

De zelfbeschikking van de hedendaagse mens is dan ook een mythe, is uiteindelijk de conclusie van Desmet & Grommen. Het gaat hier juist om een *onvrijheid*, het gaat hier om keuzes die ons worden opgelegd, die niet uit onszelf voortkomen maar uit allerlei sociale normen uit de buitenwereld en de angst daaraan niet te voldoen. Zelfs met het verlangen jezelf te zijn loop je in de huidige samenleving aan het lijntje van een goed

---

⁶³ G. Deleuze, <http://www.webdeleuze.com/php/sommaire.html>, *Cours Vincennes*, 24-01-1978.

⁶⁴ https://www.2doc.nl/documentaire/2010/07_VPRO_2007. *Beperkt-Houdbaar*.html.

uitgekiende commercie.⁶⁵ De zogenaamde vrijheid van de hedendaagse mens is een schijnvrijheid omdat deze mens verstrikt raakte in de denkbeeldige wereld. Het zou goed zijn als we ons bewust worden hoe mensen subtiel tot *slaaf* gemaakt worden van anderen. Misschien wordt het tijd te beseffen hoezeer we verlamd worden door ons steeds te spiegelen aan anderen en te proberen te voldoen aan de mythe die de buitenwereld ons opdringt.⁶⁶ Sterker nog, onze autonomie komt hierdoor juist in gevaar, betogen zij omdat het zelf hierdoor verloren dreigt te gaan: de mens raakte vervreemd van zichzelf. We herkennen hier de mens bij Spinoza die in de verbeelding leeft. Toch kan er onder bepaalde voorwaarden wel degelijk vrijheid bestaan volgens hen. Wanneer we ons minder laten beïnvloeden door die ander en de ‘waan van de dag’ en het lukt tot een waardenkader te komen dat de actualiteit overstijgt, kan het individu zich misschien ontdoen van die denkbeeldige wereld en letterlijk en figuurlijk tot zichzelf, dat wil zeggen tot vrijheid te komen zeggen Desmet & Grommen evenals Spinoza. Deze diepmenselijke autonomie wordt volgens hen pas mogelijk als autonomie in verbinding met je diepste zelf, je lichaam, de ander, de gemeenschap, en met hetgeen het leven overstijgt. De echte re-ligie bestaat er ten slotte uit dat mensen door liefde geleid worden.⁶⁷

We voelen ons weliswaar bevrijd, doch lijden massaal aan vervreemding en dat is te zien aan de ziekmakende effecten zegt ook de Vlaamse hoogleraar psychiatrie Paul Verhaeghe. Ben ik dat, of probeer ik (als partner, als ouder, in mijn beroepsleven) al jarenlang te beantwoorden aan boodschappen en beelden die mij vervreemd hebben van mijn *lijf*?⁶⁸ Het dwingende ideaal is steeds meer te consumeren en te produceren. ‘Als we erin slagen om kinderen te laten excelleren, dan zal ons kapitaal nog exponentieel groeien’, is te lezen in de ‘Beleidsnota onderwijs’ van de Vlaamse onderwijsminister. Zulk soort uitspraken laten volgens hem duidelijk zien hoezeer de vervreemding is doorgedrongen in ons denken: ook kinderen worden tot object gemaakt. Het lichaam speelt bij vervreemding volgens hem een belangrijker rol dan we beseffen: het lijf raakte uitgeput, en bovendien is het zelf onderhevig aan krachten waar we nauwelijks notie van hebben.⁶⁹ Hij noemt Spinoza niet in zijn boek, maar zegt in zijn nawoord al heel lang gefascineerd te zijn door alles wat met energie en daadkracht te maken heeft. Als psychiater zag hij immers dat zowel lichamelijke als geestelijke aandoeningen gepaard gingen met gebrek hieraan, waardoor de strikte scheiding tussen natuur-en menswetenschappen volgens hem niet langer houdbaar is. Hij concludeert dan ook dan het belangrijk is te beseffen dat alles gerelateerd is en dat het ook bij de mens om energie gaat.⁷⁰

‘Voorgescreven leven’ leidt tot een gebrek aan energie en vreugde en tot vervreemding van het subject van zichzelf en van het hem omringende leven. Zichzelf en de ander als object begrijpen in plaats van te herkennen als broos wezen biedt weinig mogelijkheid tot het ontstaan van verbinding. Zelfs in de zorg, waar we per definitie op de ander zijn gericht, ontbreekt hiervoor de sociale ruimte. Dit wordt soms pijnlijk duidelijk in een

---

⁶⁵ Desmet & Grommen, 2005, p. 65.

⁶⁶ Ibid., p. 70.

⁶⁷ Ibid., p. 135.

⁶⁸ P. Verhaeghe, *Intieme vreemden*, Lemniscaat, Stichting maand van de filosofie, 2022, p. 25.

⁶⁹ Ibid., p. 42-43.

⁷⁰ Ibid., p. 68.

ziekenhuiscultuur gedreven door efficiëntie en richtlijnen zoals uit onderstaande casus blijkt.

In de loop van de avond zag ik dat mijn vader, die in de ochtend was opgenomen in het ziekenhuis, stervende was. Ik vroeg aan de zaalarts of het nu zinloos geworden antibiotica-infuus dat hem duidelijk hinderde verwijderd kon worden. Ze zei me dat door aan mijn verzoek gehoor te geven, ze tegen het protocol dat vermeldt dat na 24 uur de werkzaamheid van de antibiotica geëvalueerd moet worden in zou gaan; het infuus liep immers nog maar 12 uur. Als ik dit desondanks toch wilde moest ik een formulier ondertekenen waarin ik eiste dat er tegen het protocol in werd gehandeld. Ik probeerde haar uit te leggen dat mijn hoofd daar momenteel niet naar stond. Zonder nog iets te zeggen en zonder naar mijn vader om te kijken liep ze de zaal uit. Ik vond het jammer dat ze het infuus niet wilde verwijderen, maar erger vond ik het dat ze mijn stervende vader geen blik waardig keurde en er geen blik van gaf mijn situatie te begrijpen. Drie uur later was hij overleden.

Gaat het erom een verlangen te beluisteren of gaat het erom regels te volgen?

Wanneer je als arts je eigen sterfelijkheid radicaal beseft, en meeneemt in de erkenning van het verdriet en de angst van de patiënt en naaste als medemens, ontstaat er wat ik existentiële professionaliteit zou willen noemen, zegt Awee Prins in het veelgelezen tijdschrift met de in dit kader ambigue naam Medisch Contact.⁷¹

Ricoeur gebruikt het prachtige woord *sollicitude* voor het bereiken van het ethische doel in relatie met een ander. Vertaald als bekommernis drukt dit woord niet alleen de attitude uit van de zorgverlener, maar ook zijn zorgend handelen, dat wil zeggen dat hij de medemens actief volgt in zijn lijden, hem daadwerkelijk helpt en hem niet in de steek laat. De stelling van Ricoeur is dat de bekommernis van het zelf voor een ander inherent is aan zijn eigen zelfwaardering en pas zichtbaar wordt in de ontmoeting met een ander, immers pas dan kan de waardering voor *een ander als voor zichzelf* en de waardering voor *zichzelf als voor een ander* zich tonen.⁷² Deze waardering voor het zelf en een ander zijn volkomen gelijkwaardig omdat het zelf en de ander *gelijken* worden als gevolg van deze relatie. We herkennen hier de mens zoals gesteld door Spinoza, voor wie het van groot belang is zichzelf te begrijpen en lief te hebben alvorens de ander te kunnen begrijpen en iets voor hem kunnen betekenen.⁷³

In de palliatieve zorg moeten vaak belangrijke keuzes worden gemaakt zoals het wel of niet doorgaan met sondevoeding of het wel of te starten met chemotherapie. Om een fundamentele keuze samen met de patiënt te kunnen maken is het nodig zijn verhaal te kennen om daarmee zicht te krijgen op de betekenis van de dingen die zich gedurende diens leven gevormd hebben. De notie van *bekommernis* als fundament voor de relatie is

---

⁷¹“Geneeskunde neem sterfelijkheid niet serieus” A. W. Prins in gesprek met H. van de Wetering, Medisch Contact, 2017, nr. 40, p. 16.

⁷² P. Ricoeur, *Oneself as Another*, Seventh Study, Chicago Press, 1994, Chicago, p. 192.

⁷³ In dit kader haal ik graag bell hooks aan, de Amerikaanse schrijfster en hoogleraar die pleit voor het acteren van liefde, dat wil zeggen het praktiseren van liefde met als inzet de bevrijding van de mens uit zijn kooi van haat, dominantie en racisme, waardoor hij zich weer kan verbinden met de ander. Dit kan volgens haar alleen verwerklijkt worden wanneer we voldoende van onszelf houden om vanuit die positie kracht en bezieling hiervoor te genereren. Zie ook Ethica V, stelling 10, commentaar, waarin Spinoza de leefregel uitlegt dat men haat door liefde en edelmoedigheid moet overwinnen en niet met haat moet beantwoorden.

hiervoor een *noodzakelijke voorwaarde*. Het begrijpen van jezelf is de benodigde voorwaarde om tot begrip van de ander te kunnen komen. Precies hier kan *bekommernis* de broodnodige ontvankelijkheid doen ontstaan voor de *herkenning* van het zelf in de hulpbehoevende mens en daarmee *erkenning* van het lijden biedend waardoor de patiënt zich gezien, gesteund en erkend zal voelen. Hetgeen door onderstaande casus geïllustreerd wordt.

‘Natuurlijk zeggen de specialisten te begrijpen dat driemaal kanker krijgen binnen zes jaar erg is voor mij en dat ik veel pijn moet verdragen, maar ze begrijpen eigenlijk niets, ze begrijpen niet wat dit voor mij betekent’. De vrouw die boos en verdrietig tegenover me zit is een vluchteling uit Iran en heeft twintig jaar geleden daar haar dochter achter moeten laten. Ze kunnen elkaar niet opzoeken, maar ze hoopt dat de situatie ooit nog eens zodanig zal veranderen dat dit mogelijk wordt, in ieder geval voor zij doodgaat. Steeds opnieuw krijgt ze andere pijnstillers van de oncoloog. Ze vertelt me vooral zo boos en verdrietig te zijn door het zogenaamde begrip tijdens de uiterst korte gesprekken waarbinnen geen ruimte was om haar verhaal te vertellen; al zes jaar niet.

Fysieke pijn en geestelijke pijn zijn twee keerzijden van dezelfde medaille aldus Spinoza, de mens kan alleen als zodanig gedacht worden. Door dit niet te begrijpen wordt hiermee de patiënt dikwijls tekortgedaan.

2.3 Verbinding

In het dagelijks leven en op de sociale media worden vooral leuke dingen gedeeld met de ander en heeft luisteren dikwijls alleen maar tot doel vervolgens het eigen succesverhaal te kunnen vertellen. ‘Waar is het verdriet gebleven?’ vraagt de Vlaamse psychiater de Wachter zich dan ook af in een van zijn you-tube opnames.⁷⁴ Hij vervolgt zijn verhaal met te vertellen dat er weliswaar in België en Nederland sprake is van een hoog geluk niveau, het leven er goed en leuk is, maar dat desondanks psychiaters er heel druk bezocht worden. Blijkbaar is er toch veel droefheid in de samenleving, maar overduidelijk bespreken we dit niet meer met elkaar. Psychiaters worden opvallend vaak geconsulteerd in verband met problemen die mensen ook samen zouden kunnen oplossen aldus de Wachter. Verdriet, concludeert hij is een taboe geworden, een teken van zwakte waar we liever niet over praten. We houden het voor onze omgeving verborgen en tonen ons aan de ander zoals we zouden willen zijn: stralend in het leven staand. Ook de Wachter verwoordt hier dat de illusies van het krachtige en autonome individu zowel de gangmakers van onze tijd, als de graadmeters van ons succes zijn. Deze successen worden uitgebreid gedeeld op de sociale media en het verdriet wordt bewaard voor de psychiater.

Maar het leven zit vol ‘lastigheden’ vervolgt hij, en door daar met elkaar niet over te praten staan we niet meer in verbinding met elkaar. Verbinding is volgens hem de essentie van het bestaan, ieder mens heeft nabijheid nodig. Uit onderzoek blijkt echter dat veel jongeren vertellen niemand te hebben die dicht bij hen staat. Eenzaamheid is, zoals Hertz ook articuleerde, vanuit het positioneren van onszelf als autonoom individu een van de grootste problemen van onze tijd.⁷⁵ ‘Wij zijn het brein van de ander’ zo drukt de Wachter het uit. Ik ben, omdat u mij ziet. Ik heb u dus nodig. Hiermee de stelling van Spinoza bevestigend

---

⁷⁴ Dirk de Wachter, Laat ons ook ongelukkig zijn, Radboud reflects lezing, www.RU.nl/rr/ongelukkig, 24-10-2018.

⁷⁵ N. Hertz, 2020, p. 87.

wanneer hij zegt dat we slechts onszelf kunnen kennen via de invloeden die de externe lichamen bij ons produceren. En: het beste voor een mens is een ander mens.

Praten over moeilijkheden is niet altijd even makkelijk, maar echt luisteren is minstens even moeilijk. Tijd, rust en oprechte interesse hebben zonder te oordelen is hiervan de kern omdat dit de ander het vertrouwen schenkt gehoord, gezien en begrepen te worden. Vertrouwen hebben betekent verbondenheid voelen en dit verzacht de pijn. Dit spreekt de vrouw in onderstaande casus uit.

‘Het besef dat u weet hebt van mijn voorgeschiedenis van mijn vermoordde man en onze vlucht uit ons geboorteland en omdat ik merk dat u mijn pijn en problemen begrijpt, betekent dat ik overeind blijf omdat mijn hoofdpijn, vermoeidheid en slapeloosheid hierdoor beter te verdragen zijn. Weten dat ik hier altijd een afspraak kan maken als het me te veel wordt is een grote steun voor mij’ zegt een patiënte.

Veel mensen verloren vandaag de dag energie door het verliezen van de verbinding met zichzelf zagen we. Vervreemding, zegt ook De Wachter, is een veel gehoorde klacht in de spreekkamer. Deze vervreemding wordt door veel mensen pas ervaren op het moment dat ze dreigen vast te lopen merkte ik. Desmet & Grommen spreken in dit kader van een dubbelzinnigheid in onze cultuur. Er wordt gepromoot dat een mens zichzelf mag zijn, maar tegelijk is de mens meer dan ooit geprogrammeerd door beelden en informatie die schreeuwen om aandacht. Je mag jezelf zijn, maar krijgt de kans niet om dat ‘zelf’ te ontdekken. In de honger naar zelfbeschikking verloren we de band met onszelf en met wat ons overstijgt. Wij wilden van niets en niemand afhankelijk zijn, zeker niet van wat niet zichtbaar en rationeel te vatten is.⁷⁶ In onze cultuur is de autonomie wel naar voren geschoven, we voeren de regie over ons eigen leven, maar tegelijkertijd ontbreekt hiervoor een belangrijke voorwaarde, namelijk de verbinding met onszelf. *Er is geen sprake van een zelf zonder die verbinding* zou je kunnen zeggen. Het gaat hier fundamenteel over de verbinding met onszelf die ondergesneeuwd raakte door de verwachtingen waaraan we meenden te moeten voldoen. Door niet meer onze eigen aard te volgen verloren we onze vreugde en werden we onmachtiger omdat we met onze vreugde ook onze energie verloren, precies zoals Spinoza dit verwoordde. Volgens Dehue en Hertz is er sprake van een verminderde weerbaarheid van de mens en in dit kader zouden we kunnen spreken van een ziekte van het handelen, echter, de fundamentele oorzaak hiervan, het niet meer bij zichzelf kunnen komen, wordt door hen niet geadresseerd.

2.4 Samenvatting

Marc Desmet & Grommen verwoordden hier op indringende wijze wat het betekent wanneer de mens in de verbeelding leeft zoals Spinoza dit stelde. Deze mens is niet zelf de oorzaak van zijn gemoedstoestand, maar deze wordt in hem teweeggebracht door de onophoudelijke stroom indrukken waarmee zijn verbeelding mee aan de haal gaat. Dit leidt tot inadequate ideeën en adequaat handelen, zo genoemd omdat hij hiermee niet zijn eigenbelang zoekt maar zich laat leiden door begeertes die niet zijn voortbestaan ondersteunen, die hem niet gelukkiger maken. Dit alles gebeurt in de illusie de eigen wil te volgen. Maar het is niet de autonomie die ons uitput concluderen ze, deze is immers veel geringer dan we dikwijls denken, maar het is door het ontbreken van de verbinding met

---

⁷⁶Desmet & Grommen, 2005, p. 104.

onzelf waardoor de mens zijn vreugde verloor en uitgeput raakte. Hij weet niet langer meer wie hij is en wat hij nodig heeft. Vrijheid om zichzelf te kunnen zijn kan immers alleen ontstaan binnen de verbinding met ons diepste zelf en met datgene wat ons overstijgt. Die vrijheid vraagt om een verankering en deze ligt in het open willen staan voor de liefde in de religieuze verbinding.⁷⁷ Dit komt overeen met Spinoza wanneer hij stelt dat pas wanneer we beseffen onderdeel te zijn van het grote geheel dat in God is en we aanvaarden volgens de orde van de natuur te leven gemoedsrust kunnen vinden en tot de intellectuele liefde tot God kunnen komen.

In dit kader zegt Spinoza dat meeste mensen wel een besef hebben van de eeuwigheid. Hij verwijst daarmee naar het tweede deel van de *Ethica* waarin hij uiteenzet dat we met behulp van de tweede soort kennis, de ratio, het universum en de substantie kunnen begrijpen omdat ons verstand hiervoor aanwijzingen geeft. De ideeën van de daadwerkelijke dingen om ons heen houden immers de kennis in van de essentie van het universum of, anders gezegd, van de substantie en haar eigenschappen. Dat wil dus zeggen dat de geest kennis heeft van het eeuwige en oneindige wezen van God. De reden dat dit in de praktijk meestal anders uitpakt komt volgens Spinoza omdat mensen andere beelden in hun hoofd hebben en omdat veel fouten bestaan in het niet juist benoemen van de dingen, hetgeen tot veel misverstanden leidt.⁷⁸

Op een andere manier heb ik vijftien jaar geleden het boek *Moe van het moeten kiezen* 'misverstaan'. Alhoewel ik dit zorgvuldig en respectvol geschreven boek ook toen waardevol vond vanwege de analyse van de vermoeide en vervreemde mens was het voor mij bij het herlezen hiervan verrassend te ervaren dat hierin Spinoza resoneert, zonder dat overigens zijn naam of die van de *Ethica* hierin voorkomen. Destijds had ik nog op geen enkele manier kennisgenomen van Spinoza's gedachtengoed. In dit boek wordt op toegankelijke wijze de mens van deze tijd beschreven. En ook hier zagen we de mens slaaf worden van zijn emoties en zijn vreugde en energie verliezen. Volgens de auteurs zijn we veel minder vrij dan we denken en door te leven in de virtuele wereld verloren we ten slotte de verbinding met onszelf en het leven in als zijn aspecten. Maar, en ook dat stemt overeen met Spinoza, wanneer we met ons verstand beseffen hoe belangrijk het is te beantwoorden aan de eigen aard en beseffen onderdeel te zijn van een groter geheel kunnen we ons weer opnieuw verbinden met onszelf, met de ander, onze omgeving en met iets wat ons overstijgt.

Waarschijnlijk voelde ik me ruim vijftien jaar geleden als 'onwetende' al aangetrokken tot de filosofie van Spinoza en bevestigt Desmet hiermee onverwacht mijn denken over de hedendaagse mens aan de hand van Spinoza. Hiermee al een voorschot nemend op mijn conclusie.

Hoofdstuk 3

Ontbinding

3.1 Inleiding

---

⁷⁷ M.Desmet & R.Grommen, 2005, p. 216.

⁷⁸ *Ethica II*, stelling 47, commentaar.

Ook Kierkegaard ziet de mens vervreemden van zichzelf door de volgens hem zuigende, nivellerende kracht van de 'massa', 'het publiek', het 'gepraat' en de 'openbare mening'. Terwijl de voorzienigheid aan ieder mens zijn eigenheid geschonken heeft en de betekenis van het leven eruit bestaat zich juist in die eigenheid optimaal te ontwikkelen, te versterken en te laten rijpen in de botsingen met de wereld. Aldus Kierkegaard in een van zijn dagboek aantekeningen getiteld: *Menselijke vorming*.⁷⁹ De culturele vorming in zijn tijd ervaart hij echter als demoraliserend en erop berekend de mens het kunststuk te leren geen enkel eigen gevoel te hebben, geen woord te spreken, geen daad te stellen, zonder tevoren de garantie te hebben, dat allen het steeds precies zo hebben gedaan.⁸⁰ Daarmee ontloopt men juist al die botsingen die zijn persoonlijkheid vormt, aldus Kierkegaard, terwijl alle verlossing voor de mens juist afhangt van de vraag of hij werkelijk een persoonlijkheid wil worden. Hiervoor is er volgens hem geen groter obstakel denkbaar dan de in zijn tijd vigerende cultuur van na-aperij. Het kan wel zo zijn dat iemand in dat geval niet hoeft te vechten voor zijn primitiviteit, niet wordt uitgelachen of vervolgd, maar in zijn diepste grond is zo iemand een gedemoraliseerd onmens aldus Kierkegaard. Hij noemt hem zelfs een misbaksel, in die zin dat deze mens niet langer God als zijn schepper heeft, doch de *mens* hem dit kunststukje laat nadoen.⁸¹ Met primitiviteit doelt Kierkegaard op de absolute hartstocht waarmee een mens de verbinding maakt met zijn diepste grond, dat wil zeggen met God, waardoor hij in zijn wezen wordt bevestigd. De existierende mens moet zich immers als tijdelijk wezen verhouden met de eeuwigheid. Deze verhouding kan volgens Kierkegaard slechts door het gevoel vermoed worden hetgeen tot rust en tot verzoening met dit bestaan kan leiden. De vervreemding van de mens van zichzelf komt dan ook volgens hem voort uit diens angst de sprong naar de primitiviteit te wagen. Want daarom blijft de mens onder de invloed van de massa, lukt het hem niet bij zichzelf te komen en kan hij zich niet tot God verhouden. Kierkegaard vertrekt in zijn schrijven niet vanuit een naturalistisch mensbeeld zoals Spinoza en hij doet geen uitspraak over het metafysische probleem hoe God te denken, omdat diens bestaan volgens hem niet rationeel en empirisch is vast te stellen. Voor Kierkegaard gaat het daarentegen steeds over de *verhouding* van de mens tot zichzelf en tot God.

De mens, aldus Kierkegaard heeft daarom dringend behoefte aan ware religiositeit. Dit woord 'religio' betekent bij hem zowel 'ontbinding' uit het bezetene als zijnde *onvrijheid*, als 'herbinding' van het individu met *zichzelf*. Hiermee het belang adresserend van de notie verbinding. Het gaat hem om het geluk van de intensieve mens (het innerlijke leven) en de extensieve mens (in de samenleving) die hij in zijn tijd ten onder ziet gaan in de bezetenheid van het consumptieve. Hij ziet ziektesymptomen die allen dezelfde oorzaak hebben en op hetzelfde neerkomen: zwaarmoedigheid en onrust, door gebrek aan verbinding. Hét probleem wordt volgens hem zoals gezegd door de massa gevormd: 'alle mensen willen het probleem van de gelijkheid, dat wil zeggen recht hebben op dezelfde mogelijkheden en kansen in het leven, oplossen in het medium van het aardse, dat wil zeggen het medium, waarvan het wezen precies in de verschillen bestaat.' Het gaat hier echter gaat om een

---

⁷⁹ Kierkegaard, *Dagboeknotities*, 1971, p. 209, nr. 349.

⁸⁰ Met de gelijkheid van de mensen doelt Kierkegaard op gelijkheid voor God. Tijdens het leven hebben de mensen ieder hun eigen aard.

⁸¹ Hierin toont zich de overeenkomst van Kierkegaard en Spinoza betreffende de in de verbeelding levende mens die passief en onvrij is en zich laat leiden door de aandoeningen.

religieus probleem: ‘verschaf ons weer uitzicht op de eeuwigheid en er is geen bloedvergieten meer’.⁸²

Kierkegaard beseft dat hij ook in zijn eigen leven ontbinding tot expressie heeft gebracht. Hij doelt hier op het verbreken van zijn relatie, dat hij met intens verdriet, in de hoop zijn verloofde een ellendig leven met hem te besparen deed.⁸³ Uit zijn briljante en humoristische dagboekantekeningen blijkt hoezeer dit hem verscheurde, en hoe hij dit heeft kunnen verdragen vanuit zijn geloof. En juist dáárbinnen was volgens hem het grootste ontbindingsproces gaande hetgeen hij ervaart als ‘het aanknoeien met de voorstelling van God, als zijnde een onbepaald, onpersoonlijk opperwezen dat de mens op een fantastische wijze tegemoet komt.’⁸⁴ Hij hekelt keer op keer de Christelijke Godsdienst in Denemarken, de nietszeggende preken, de slaafse kerkgangers en het instituut kerk dat niets doet om de kerkgangers van het heil te overtuigen, door in hun preken slechts vóór te schrijven hoe te leven, hetgeen nooit effect zal sorteren, omdat deze ‘propaganda’ volgens hem een toonbeeld is van de ‘hoogste onmenselijkheid’. Want het wezen van de propaganda is misleiding: immers, het is die wijze van aanbod van menselijk geluk, die de vrijwillige toe-eigening daarvan niet respecteert, omdat de propaganda met kwantitatieve argumenten tewerk gaat.⁸⁵ Waarmee Kierkegaard, evenals Spinoza stelt dat de ratio de emoties niet kan overwinnen, behalve wanneer de ratio zelf een sterkere of tegengestelde emotie wordt. Bovendien vindt Kierkegaard propaganda voeren niet getuigen van respect voor ons menszijn omdat het de mens niet is gegeven zich dit makkelijk toe te eigenen, zo zit de mens immers niet in elkaar. Kierkegaard laat menigmaal horen dat het tijd wordt voor de mens zich weer als een kind te verwonderen omdat het inmiddels door de ontwikkelingen binnen de natuurwetenschap wel duidelijk is geworden dat God oneindig verheven is, hetgeen een excuus is geworden voor het opgeven van de Godsverhouding. De heiden had het volgens hem dus goed begrepen dat christendom mensenhaat is. Het is dan ook hoognodig de mensheid de weg te wijzen op de juiste manier en Kierkegaard acht zichzelf hiervoor de aangewezen persoon. Dit opvoedingsproces van de mens is, in tegenstelling tot ‘propaganda’ een individualisatieproces, en dat kan volgens hem niets anders zijn dan het proces voor de enkeling.⁸⁶

3.2 De Enkeling

De categorie van de enkeling staat centraal in al Kierkegaards werken. ‘Als ik iets op mijn grafsteen zou verlangen, zijn het de woorden ‘Deze Enkeling’ zo is op meerdere plaatsen te lezen. Kierkegaard verbindt aan deze categorie zijn ethische betekenis omdat dit voor hem totaal *persoonlijk* is en totaal *beslissend* is geweest.⁸⁷ Vooral in zijn *Opbouwende Toespraken* wendt hij zich stevast tot de ‘enkeling’ die zich zijn boodschap moet toe-eigenen. Omdat het hier niet om algemene waarheden gaat is het opbouwende niet bedoeld voor het grote publiek, de boodschap opbouwend voor jón zijn. Onder opbouwen wordt hier verstaan het van de grond af optrekken van iets, om je te helpen verder te komen. Ieder mens komt tijdens zijn leven, bewust of onbewust, voor allerlei

---

⁸² Kierkegaard, 1971, p. 177. nr. 293.

⁸³ Kierkegaards vader had hoogstwaarschijnlijk syfilis aan hem doorgegeven; dit zou de dood van haar en van hun eventuele kinderen kunnen veroorzaken was destijds de gedachte.

⁸⁴ Kierkegaard, 1971, p. 214, nr. 355.

⁸⁵ W.R. Scholtens, *De Onbekende Kierkegaard*, Ten Have n.v.: Baarn, 1972, p. 99.

⁸⁶ Kierkegaard, 1971, p. 179. nr. 295.

⁸⁷ Kierkegaard, 1971, p. 173, nr. 286.

emotionele keuzes te staan. Een verandering in gedrag zal echter alleen plaatsvinden wanneer de enkeling zich geraakt voelt door het advies, wanneer dit een emotie bij hem opwekt die sterker is dan de huidige emotie zoals we zojuist al zagen. De enkeling staat bij Kierkegaard niet geïsoleerd als éénling, los van de existentie, het gaat hier niet om het autonome individu dat zelf wel bepaalt hoe hij zijn leven inricht, want hij wordt immers opgebouwd tot het menselijke dat universeel is. De enkeling kan iedereen zijn. Maar het toe-eigenen van datgene wat Kierkegaard uiteenzet, kan slechts gebeuren door dié enkeling voor wie het betekenis heeft. Op dezelfde manier analyseert De Dijn de *Ethica* als fundamenteel een ethiek en heilsleer voor de enkeling.⁸⁸ Spinoza is immers net als Kierkegaard geen moralist en zal nooit propaganda bedrijven.

De dialectiek van de enkeling ligt daarom in het zowel universeel als uniek zijn. Kierkegaard toont zich in al zijn geschriften, en ook in zijn opbouwende toespraken een meester in het beschrijven van allerlei singuliere contexten waarin mensen zich bevinden, waardoor de mogelijkheid tot identificatie zo groot mogelijk wordt. Hij brengt dit heel nauwkeurig als volgt onder woorden:

Pas als het woord door de juiste *persoon* onder de juiste *omstandigheid* op de juiste *manier* gezegd wordt, pas dan heeft de uitspraak alles gedaan wat zij kan om de *afzonderlijke* mens er toe te brengen om *oprecht* te doen wat men anders snel genoeg doet; alles op zichzelf betrekken.⁸⁹

Wanneer we deze uitspraak nader beschouwen is deze doordrongen van het belang van de juiste communicatieve vaardigheid om bij de emoties die bij iemand leven aan te sluiten, dat wil zeggen van *betrokkenheid* bij die éne mens in zijn *context* en van de *niet oordelende* manier om iemand er toe te brengen in waarheid (vanuit zichzelf) tot zichzelf te komen.⁹⁰ In dit kader kan Kierkegaard gezien worden als promotor van religie, begrepen als verbinding, in alle domeinen van het leven en vooral met zichzelf: 'het komt erop aan *mijn* bestemming te begrijpen, te zien wat God eigenlijk wil, dat *ik* zal doen.'⁹¹ Hij geeft dit prachtig en op Spinozistische wijze weer in onderstaande dagboeknotitie.

Zo gauw er een mens optreedt met voldoende primitiviteit in zijn binnenste (zodat hij niet zegt: 'Je moet de wereld nemen zoals hij is', maar: Hoe de wereld ook is, ik blijf me verhouden tot mijn *eigen oorspronkelijkheid*, die ik niet op ieders bevel wens te veranderen') – op datzelfde moment voltrekt zich een metamorfose van het menselijk bestaan⁹²

3.3 Vertwijfeling

In *Over de vertwijfeling, de ziekte tot de dood* schrijft Kierkegaard over God vanuit de vertwijfeling vanuit zijn eigen diepe ervaringen. Vertwijfeling is bij Kierkegaard een eigenschap van de geest vanuit diens verhouding tot het eeuwige, en heeft daarom in haar dialectiek iets van het eeuwige. Een mens is alleen *dán niet* vertwijfeld wanneer hij zichzelf bewust realiseert als zijnde gegrond door het eeuwige, wanneer hij dus zichzelf is. Kierkegaard definieert vertwijfeling dan ook als de positie waarin de mens *niet zichzelf* is. In

⁸⁸ H. De Dijn, *De andere Spinoza*, Pelckmans, Kalmthout, 2020, p. 9.

⁸⁹ Kierkegaard, *Opbouwende toespraken*, Budel: Damon, 2011, p. 285.

⁹⁰ M. Broes, geïnspireerd op: *Ten dode opgeschreven*, Filosofische reflecties op de palliatieve zorg, Bachelor scriptie EUR, 2019.

⁹¹ Kierkegaard doet geen uitspraak over de transcendentie of immanentie van God. Hij legt vooral de nadruk op een gelukkig en zinvol leven, te bereiken door zich te verhouden tot God.

⁹² Kierkegaard, *Dagboeknotities*, p. 187.

dit boek geeft hij blijk van een ongemeen scherp begrip van de mens, deze wordt gefileerd in zijn begeertes en ontleed in zijn schijnheiligheid. Er rijst een mensbeeld op dat op meerdere essentiële punten met het mensbeeld van Spinoza overeenkomt, zij het dat er bij Kierkegaard geen sprake is van determinatie. Maar ook bij hem gaat om het bereiken van het geluk van de mens tijdens zijn aardse leven, dit blijkt uit heel zijn oeuvre waarmee hij als het ware een Ethica voor zoveel mogelijk mensen in gewone taal componeert. Vanuit het besef dat de mens in zijn tijd zich vooral vastgrijpt aan zijn aardse consumptieve leven, laat Kierkegaard in al zijn werken zien dat om geluk te verkrijgen het daarvoor eerst nodig is 'af te sterven'. Hiermee doelende op het proces van zelfwording door toe-eigening van het theoretisch inzicht dat de mens het betrekkelijke betrekkelijk moet nemen, en op hoger niveau, het eeuwige, het absolute, de eerste plaats moet verlenen in het tijdelijke, tegen alle lagere neigingen in.⁹³

Het is een zeer strak-schematisch boek, zo zegt Kierkegaard zelf in de inleiding, geschreven in de algebraïsche methode waarin hij formules geeft waarmee alles opgeteld kan worden, met behulp waarvan men alle concrete gevallen van vertwijfeling kan beschrijven. Hij schrijft hier op een abstracte wijze over datgene dat aan alle mensen gemeenschappelijk is, van de kroegbaas tot de minister en geeft uitgebreid uitleg over alle mogelijke vormen van vertwijfeling, dat wil zeggen over allerlei menselijke eigenschappen.⁹⁴ Meerdere malen legt hij uit dat heel zijn schrijversarbeid uiteindelijk gericht is op religiositeit, als mogelijkheid tot verbinding van de mens met zichzelf en met God. Opdat dit niet fout begrepen zou worden en slechts weinig mensen zou aanspreken is hij eerst gaan schrijven over de mens zoals hij deze dagelijks zag, niet religieus, maar vertwijfeld, dat wil zeggen, in het esthetische stadium of in het ethische stadium van hun leven.

Hierover gaat het in Kierkegaards filosofisch debuut *Of/Of* waarin hij een briefwisseling beschrijft tussen Rechter Wilhelm die leeft vanuit een ethische levensfilosofie en figuur A. die meerdere figuren ten tonele voert die er net als hij een esthetische levensvisie op nahouden en deze niet wensen op te geven.⁹⁵ Rechter Wilhelm probeert A. te motiveren een keus te maken voor een ethische leefstijl. A. echter, wil zijn hedonistische leefstijl niet verlaten, ondanks dat hij het leven dikwijls als leeg ervaart en meerdere depressieve perioden doormaakt. Wat er nodig is om A. te motiveren zijn levensstijl te veranderen blijkt duidelijk uit de briefwisseling: rationale argumenten hebben hier geen zin, het gaat er hier om aan te sluiten bij de betekeniswereld van de ander en die ander kan daarom bij Kierkegaard niemand anders zijn dan de enkeling.⁹⁶ Het gaat erom de ander te begrijpen binnen zijn context. De essentie van het esthetische leven blijkt uit de gemeenschappelijke factor die in alle verhalen van A. naar voren komt: *de estheet wil zich niet binden*, omdat dit vroeg of laat zal leiden tot verveling en angst. Kierkegaard beschrijft in *Of/Of* een groot aantal levensverhalen, om de mogelijkheid tot identificatie te vergroten, of anders gezegd, om zoveel mogelijk enkelingen te bereiken, met als doel bij hun vertwijfeling op te wekken. Ieder mens kent volgens hem ogenblikken van zwaarmoedigheid, ondanks bezit, macht of roem.

---

⁹³ Kierkegaard, 1971, *Lexicon*, p. 242.

⁹⁴ Kierkegaard, *Over de vertwijfeling, de ziekte tot de dood*, Ingeleid, uit het Deens vertaald en van noten voorzien door H.A. Munster en A.P. Klaver, Het spectrum, 1963, p. 14.

⁹⁵ Kierkegaard, *Of/Of*, Amsterdam, Boom: 2000, p. 631.

⁹⁶ Hiermee verwoordt Kierkegaard stelling 7 in Ethica IV: Een hartstocht kan alleen geremd of vernietigd worden door een tegengestelde krachtiger hartstocht. Het is de bedoeling de enkeling te overtuigen met argumenten die aansluiten bij diens belevingswereld, dat wil zeggen, zijn emoties. .

Maar het blijkt immer moeilijk dit leven in de esthetische dimensie, waar de onmiddellijke behoeftebevrediging hoogtij viert te verlaten voor een leven in het ethische stadium, waarin de mens door voor zichzelf te kiezen dichter bij zichzelf komt.⁹⁷

Gaat het in het leven om het hebben van zoveel mogelijk kwaliteitsvolle ervaringen, korte momenten van geluk oftewel de snelle behoeftebevrediging of gaat het erom ons te committeren zoals in *Of/Of* beschreven? De mensen en de dingen waarmee we ons verbonden voelen dienen immers niet als *middel* tot het verkrijgen van kwaliteitsvolle ervaringen, in tegendeel, ze geven ons leven betekenis door de werkelijkheid van de *relatie*, dit is het wat Kierkegaard hier volgens mij adresseert. Op die manier roept hij ons op het eigen leven ter hand te nemen, datgene op ons te nemen waartoe we ten diepste bedoeld zijn, wat ons leven betekenis geeft, gesitueerd in het dagelijks leven op een plek waar mensen samenleven. Daar stelt hij de vraag of wij waarachtig, dat wil zeggen respectvol of zelfs liefhebbend kunnen leven⁹⁸. Het gaat bij Kierkegaard om de keus tussen een leven in *onwerkelijkheid* en een leven in de *ernst*. Het leven in de onwerkelijkheid stemt overeen met het leven in de verbeelding. Wanneer men het stadium van de *ernst* bereikt begint men al beter te begrijpen wat het betekent zich te verhouden tot de eeuwigheid, maar durft men de daadwerkelijke sprong daartoe nog niet te wagen. Deze fase toont overeenkomsten met de tweede soort kennis, de ratio zoals gesteld door Spinoza die ons laat zien hoe we vanuit die positie tot de intellectuele liefde tot God kunnen komen vanuit het besef deel uit te maken van de eeuwigheid, het universum, dat wil zeggen zicht te krijgen op de grond van ons bestaan.

Hoe dicht naderen Spinoza en Kierkegaard elkaar in hun liefde tot God, spreekt Kierkegaard ook over liefde? Deze vraag stelt S. Shakespeare in zijn essay *Kierkegaard and the intellectual love to God*. Natuurlijk zegt hij, gaat het bij Kierkegaard over vertrouwen en geloof en niet over kennis zoals bij Spinoza het geval is. Maar beiden hebben volgens hem meer overeenkomsten; ondanks dat Kierkegaard het niet heeft over de naturalistische aard van de mens adresseren beiden de mogelijkheid van vrijheid, de kracht van invloeden, het belang van de relatie van eindigheid en oneindigheid en bieden zij een oplossing voor angst, passiviteit en chauvinisme. Spinoza beschouwt de intellectuele liefde als uitstijgend boven ons begrip, als een soort intuïtie die de essentie van de dingen begrijpt in verbinding met de essentie van God aldus Shakespeare.⁹⁹ Waar Spinoza spreekt over de *intellectuele liefde tot God*, vanuit de verwondering onderdeel te zijn van-al-wat-is, noemt Kierkegaard dit zoals we al zagen de *tweede primitiviteit*, 'die dwars door de reflectie heen opnieuw wordt verkregen doordat de mens als geest in contact treedt met zijn diepste grond, te weten God. Hiertoe faalt het 'nadenken' en moet de mens met absolute hartstocht, met het streven van het geloven, als 'tweemaal geborene' weer opnieuw in zijn wezen bevestigd worden, zoals hij dat eens van nature, dat wil zeggen, préreflexief was: een kind in een en al verwondering. De Intellectuele liefde en de hartstochtelijke verwondering liggen

---

⁹⁷ M. Broes, *Ten dode opgeschreven Filosofische reflecties op de palliatieve zorg*, bewerkt., Bachelor scriptie EUR, 2019.

⁹⁸ U. Doedens, Kierkegaards actualiteit, in: R. van Niessen en O. Zijlstra, *Wat bezielt Kierkegaard?, zeven essays over een dwarse denker*. Budel: Damon, 2014, p. 21.

⁹⁹ S. Shakespeare, *Kierkegaard and Spinoza and the intellectual love to God*, in: *The refusal of Transcendence*, Palgrave, Macmillan: New York, 2015, p. 196.

zo te bezien misschien niet zo ver van elkaar af als wel eens gedacht wordt zou je kunnen zeggen. Ook Shakespeare besluit zijn essay met de conclusie: 'er zijn ongewonere duo's geweest, ongewonere danspartners.' [...] ¹⁰⁰

3.4 Diepe vertwijfeling

Over de Vertwijfeling is, zo zou je kunnen zeggen, een fenomenologie van, zoals Kierkegaard dat noemt, het intensieve zijn, van de vrije geest die niet langer onder invloed van massa leeft, maar geheel vanuit zichzelf. De mens, als zijnde geest die een verhouding heeft met het eeuwige, de ethische mens dus, wordt door Kierkegaard gevolgd in al zijn wegen om zich tot zichzelf, tot zijn eigenheid te verhouden. De beweging die volgens hem voortkomt uit het esthetische bestaan illustreert daarentegen slechts het oppervlakkige leven van de massa en deze beweging gaat ten gronde wanneer de vertwijfeling zo groot wordt dat de beweging stopt. Te bestaan heeft dan zijn zin verloren en daarmee wordt vertwijfeling een ziekte die tot de dood voert omdat de zwaarmoedige mens nergens meer de kracht vandaan kan halen voort te bestaan en zelfs er niet aan sterven zal. Dit betekent dat de vertwijfelde levenslang zal lijden volgens Kierkegaard. ¹⁰¹ We herkennen hier de mens die in de verbeelding leeft, en die, wanneer hij zichzelf totaal is verloren geen zelf meer heeft op wie de aandoeningen kunnen inwerken. Deze depressieve mens kent geen vreugde en geen energie meer, hem resteert een leven zonder geluk. We zien hier ook de depressieve vrouw uit het eerste hoofdstuk terug.

Geloven, dat wil zeggen zich tot God weten te verhouden is volgens Kierkegaard dus nodig om tot het grootst mogelijke geluk te komen. De notie vertwijfeling drukt hier uit dat het niet lukt uit zichzelf tot evenwicht of tot gemoedsrust te komen. Veel mensen zullen in de loop van hun leven het moment van vertwijfeling leren kennen volgens hem, dat wil zeggen vanuit onvrede met hun leven voor de keus komen te staan de sprong in het geloof te wagen. Pas wanneer deze vertwijfeling is uitgeroeid zal hij zich gegrond kunnen voelen. Degene echter die tijdens zijn leven geen moment last heeft van gevoelens van vertwijfeling noemt hij onvrij en deze zal altijd onder invloed van de massa blijven, zonder zich hiervan bewust te zijn. ¹⁰²

Vervolgens geeft Kierkegaard een indrukwekkende uiteenzetting over de wijzen waarop de mens vertwijfeld kan zijn. Het voert echter te ver om deze in het kader van deze scriptie uiteen te zetten, maar ik maak een uitzondering voor de laagste vorm van vertwijfeling die hij onderscheidt, omdat hij hier anticipeert op een veel voorkomend ziekmakend fenomeen van onze tijd dat we al eerder tegenkwamen en het pregnants bij Sunny Bergman, namelijk dat mensen wensen om met Kierkegaard te spreken: *vertwijfeld een ander dan zichzelf te willen zijn, zich een nieuw zelf wensen.*

Hij noemt dit de laagste vorm van vertwijfeling, omdat de mens hier het verst verwijderd van zichzelf is geraakt. Hier is het niet alleen het esthetische leven dat bij de mens tot vertwijfeling leidt, maar hier is sprake van een louter *ondergaan*, dat wil zeggen een volledig

---

¹⁰⁰ S. Shakespeare, 2015, p. 196.

¹⁰¹ Kierkegaard, 1963, p. 28.

¹⁰² Kierkegaard, 1963, p.45. Over deze vorm van vertwijfeling schrijft Kierkegaard: Hierover wordt men in de wereld zo goed als nooit opmerkzaam. Zo iemand heeft, juist omdat hij zijn zelf heeft verloren, de volmaakte eigenschap verworven om zich in handel en wandel correct te gedragen, ja, om in de wereld zijn geluk te vinden.

onderworpen zijn van de mens aan de druk van de uiterlijkheid. Het betreft hier iemand wiens handelen op geen enkele wijze uit zijn eigen innerlijk voortkomt. Het gaat hier om een genietend, wensend, begerend mens, passief *ondergaand* aldus Kierkegaard. Zijn dialectiek is het aangename en het onaangename; zijn begrippen zijn: geluk, ongeluk, noodlot. Ook hier zien we weer overeenkomsten met de mens die geheel in de verbeelding leeft.

De wens niet zichzelf, maar een ander te willen zijn kan hier dan ook gezien worden als de esthetische mens zonder een zelf aldus Kierkegaard. *Hier kent men zichzelf niet omdat er geen zelf meer is en men zich dus ook niet herkennen kan.* Dit eindigt uiteindelijk in een droomwereld en wanneer de vertwijfeling toeslaat is er zelfs geen zelf meer om te dromen hoe het had kunnen zijn. De vertwijfelde mens helpt zichzelf dan op een andere manier: hij wil iemand anders zijn. Kierkegaard schrijft het dan nooit te kunnen nalaten te glimlachen naar zo'n mens omdat dit een vertwijfelde is die in al zijn vertwijfeling toch zo onschuldig is. En waarbij hij zich afvraagt: als de vertwijfelde iemand heel anders is geworden herkent deze zichzelf dan nog wel? ¹⁰³ Het onderstaande verhaal geeft Kierkegaard bijna tweehonderd jaar later het antwoord.

In de epiloog van dit autobiografisch boek *Veranderen: methode* waarin hij de manier beschrijft waarop hij zichzelf van eenzame homofiele jongen uit een laag sociaal milieu zowel lichamelijk als geestelijk veranderde in een rijke, beschaafde, erudiete man met een groot netwerk vraagt Edouard Louis zich af:

Ben ik gedoemd om permanent te hopen op een ander leven? Ik schrijf omdat ik denk dat ik soms spijt heb, dat ik soms spijt heb afstand te hebben genomen van het verleden, soms weet ik niet zeker of mijn inspanningen iets hebben opgeleverd. Soms denk ik dat al dat vechten vergeefs is geweest en dat ik door te vluchten heb gevochten voor een geluk dat ik nooit heb gekregen.¹⁰⁴

Even later bedenkt hij dat hij zou willen teruggaan naar de tijd dat veranderen voor hem geen dringende noodzaak was.¹⁰⁵ Om uiteindelijk te concluderen: 'Maar ik weet dat het te laat is.'¹⁰⁶

Edouard Louis die, negentwintig jaar oud, inmiddels negen bestsellers op zijn naam heeft staan en regelmatig met president Macron in contact staat over de gemarginaliseerden van de samenleving, ontvluchtte zijn geboortedorp in Noord-Frankrijk in de hoop beroemd te worden door het gedrag van de rijken af te kijken en letterlijk hun wijsheden uit zijn hoofd te leren oftewel zoals Kierkegaard zou zeggen na-apen en vervolgens plastische chirurgie te gebruiken om zijn lichaam aan te passen aan de laatste mode. Nu hij wereldwijd succes heeft, zijn boeken verfilmd en op toneel opgevoerd worden en hij een graag geziene gast is in de talkshows slaagt hij bovenstaande *cri de coeur*. Hij is zichzelf op weg naar een ander zelf kwijtgeraakt en heeft nooit echt kunnen ontdekken wie hij zelf is, wat hij werkelijk nodig heeft om gelukkig te worden.

De familie Stevens leeft in een heel andere wereld, de reden dat ik dit boek als tegenpool uitkoos. Deze familie brengt al jarenlang iedere zomer twee weken hun vakantie doorbrengt in hetzelfde kleine pension in een Engelse badplaats. Deze vakantie werd

---

¹⁰⁴ E. Louis, *Veranderen: methode*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2022, p. 297.

¹⁰⁵ *Ibid.*, p. 298.

¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 302.

beschreven door R.C Sherriff, in zijn boek *Twee weken weg* dat voor de eerste maal verscheen in 1931 en een bestseller werd.

Sherriff, die de loopgraven van de eerste wereldoorlog overleefd had wilde nog maar één ding: gewoon gelukkig zijn, schrijft de recensent van de krant de *Standaard* over dit boek. Zij geeft haar recensie de titel: *Gezinsgeluk aan zee*.¹⁰⁷ Volgens haar bezingt de auteur hierin de poëzie van het alledaagse. Ze citeert in dit kader Rilke: 'Als je je dagelijks leven armzalig vindt, maak het dan geen verwijten; verwijt jezelf dat je niet genoeg dichter bent om de rijkdommen des levens tevoorschijn te roepen. Die vermaning gaf Rilke mee in zijn *Brieven aan een jonge dichter*, maar tegen een jonge schrijver als R.C. Sherriff had hij dit niet hoeven zeggen aldus de recensent. Sherriff wilde een realistische roman over 'eenvoudige en ongecompliceerde mensen die normale dingen deden' schrijven. Het resultaat was een juweeltje van een roman aldus de recensent, waarin de avond van vertrek het ultiem geluk vertegenwoordigt: 'Een man op vakantie wordt de man die hij had kunnen zijn als alles iets anders was gelopen' denkt de vader van het gezin¹⁰⁸.

Anders voelt het voor de oudste zoon, die een moeizaam jaar achter de rug heeft waarin hij met schaamte neerkijkt op zijn 'armoedige school' en op zijn huidige geestdodende baan op een 'armoedige kantoor', die beiden echter de trots van zijn vader zijn, en zich afvraagt zich af wat hij eigenlijk wil met zijn leven, op ongeveer dezelfde leeftijd als Eouard Louis zich dit afvraagt. Toen hij een beetje in paniek dreigde te rakenvlak voor de vakantie was hij in een krantenartikel op het woord 'zelfmedelijden' gestuit. Nu, zittend op het strand tijdens een avondwandeling in zijn eentje, overdenkt hij dit woord. Het heeft hem wakker geschud en hij doordenkt de dingen waarvan hij wél gelukkig werd in die tijd, namelijk van de verbondenheid met de dingen die niet door het armzalige schoolgebouw en het treurige kantoor werden belichaamd, maar door de mensen die er waren. Hij realiseert zich dan dat het niet nodig is passief te blijven zwelgen in zelfmedelijden, maar dat hij de dingen waarmee hij was verbonden kan verheffen tot een verfijnder niveau. 'Wat was hij een idioot geweest! Ineens voelde hij zich niet langer machteloos, hij voelde alle energie weer terugkomen; bijna de hele vakantie nog voor de boeg en zijn zojuist gevonden opwinding mengde zich met het gevoel van zijn goede lichamelijke conditie.'¹⁰⁹ Op het eind van de vakantie besluit hij architect te worden.

De vakantie is dit jaar is echter vanaf begin af aan anders dan de vorige omdat de weemoed van het afscheid al aanwezig is. Het zal de laatste keer zal zijn dat ze met z'n vijven op vakantie zullen zijn, gezien de leeftijdsopbouw van de kinderen en gezien het ondertussen wel erg sleets geworden pension. Op een avond zegt meneer Stevens tegen zijn vrouw, nadat deze hem vertelt dat de pensionhoudster ermee gaat stoppen omdat het haar te veel wordt: 'maar je ziet toch wat het echte probleem is? 'Ze gaf geen antwoord, maar begreep wat hij bedoelde [...]. 'Het is hier niet meer gerieflijk, voor mensen die het niet begrijpen. Wij begrijpen het, maar sommige mensen niet...'¹¹⁰

Sherriff, die verwachtte dit verhaal zonder drama of plot terug te krijgen van de uitgever 'met een vriendelijk spijtig briefje', kreeg niets dan enthousiasme en duizelingwekkende

---

¹⁰⁷ A.de Vos, *Gezinsgeluk aan zee*, De Standaard, boekrecensie, 10-07-2020

¹⁰⁸ R.C.Sherriff, 2021, p. 42.

¹⁰⁹ Ibid., 2021, p. 211.

¹¹⁰ Ibid., p. 322.

verkoopcijfers op zijn bord. Het is dan ook áf, deze *Twee weken weg*, concludeert de recensent, een perfecte 'tranche de vie' uit een tijd zonder keuzestress. Om tot slot te concluderen: Het fatsoen van deze mensen, de weemoed van hun kleine levens - dat is tegelijkertijd rijk én armzalig.

Desondanks de lyrische recensie worden fatsoen, bescheidenheid, verbondenheid en de kracht van traditie van dit gezin gewaardeerd als armzalig en betrekking hebbend op kleine levens. Hoe illustratief is dit? Dit boek laat volgens mij zien hoe een vakantie, ingekaderd door de verbondenheid van de gezinsleden en hun tradities betekenisvol wordt tot in de kleinste (door sommigen misschien als onnozel ervaren) details en krijgt daardoor zijn waarde: rijkdom. Het is dan ook misschien niet zo verwonderlijk dat deze roman bijna honderd jaar later weer opnieuw een bestseller werd.

Er ligt, dat is duidelijk, een veelvoud aan oorzaken ten grondslag aan het radicale gedrag van Edouard Louis, maar het gaat hier ontegenzeggelijk ook om een mens die zichzelf verloor en zich nu afvraagt wie hij nog is en of hij gedoemd is naar zichzelf te blijven zoeken. Voor Spinoza belichaamt dit de in de verbeelding levende mens die nooit gemoedsrust zal kennen en voor Kierkegaard is dit mens levende in het esthetische stadium die gedurende zijn leven episodes van zwaarmoedigheid zal kennen. De zoon van de familie Stevens ervaart blijdschap en energie op het moment waarop hij een oplossing voor zijn probleem vindt door bij zichzelf te rade te gaan. Hij ondergaat de onmiddellijkheid van de overgang naar grotere blijdschap gepaard gaande met een toename van energie zou Spinoza zeggen, of ondergaat een onmiddellijke metamorfose zoals Kierkegaard het uitdrukte. Ook zijn ouders begrijpen wat belangrijk is in het leven: de heerlijke vakantie die ze als gezin beleefden, gerieflijkheid was daarbij nauwelijks van belang.

3.5 Samenvatting

Kierkegaard ziet de ontbinding in de samenleving onder zijn ogen gebeuren. Hij ziet hoe mensen zich onder druk van begeerten en verlangens en door de kracht van de massa laten leiden in plaats van bij zichzelf te rade te gaan wat er nodig is gelukkig te worden; voor Kierkegaard is evenals bij Spinoza, de mogelijkheid tot geluk gelegen in het tot zichzelf komen. Kierkegaard probeert mensen hiertoe te motiveren met behulp van de vele verhalen in de hoop dat zoveel mogelijk enkelingen zich hiermee kunnen identificeren en gemotiveerd raken het esthetische stadium te verlaten. Dit kan nooit via de massa tot stand gebracht worden, daarom is de enkeling voor Kierkegaard van het allergrootste belang. Het hoogste geluk en de grootste gemoedsrust ten slotte is evenals bij Spinoza ook bij hem te bereiken door het besef van de mens zich gegrond te weten in God.

De drie stadia op onze levensweg die Kierkegaard onderscheidt: het esthetische, het ethische en het religieuze stadium vertonen ontegenzeggelijk overeenkomsten met de drie soorten kennis die Spinoza onderscheidt. De in de verbeelding levende mens die nooit gemoedsrust zal kennen omdat hij zich steeds weer op sleeptouw laat nemen door de emoties is de esthetische figuur A. die telkens weer door melancholische gemoedstoestanden getroffen wordt. De mens die met behulp van zijn verstand begrijpt zich te verhouden tot de eeuwigheid, onder invloed te staan van de natuurwetten en vanuit dit begrijpen tot vrijheid

weet te komen, toont gelijkenis met de ethische mens, die beseft hoe belangrijk het is zich te verbinden zich als eindig mens te verhouden tot de eeuwigheid. Deze gelijkenis geldt ten slotte ook voor de intellectuele liefde en de diepe verwondering tot God zoals we zagen.

Ik ben onder de indruk geraakt van de dagboekantekeningen en verhalen van Kierkegaard die zijn gemoedsaandoeningen, meningen en ideeën messcherp weergeven. Alsof ik weer even in mijn spreekkamer zat te luisteren. De overeenkomsten tussen Spinoza en Kierkegaard zijn opvallend te noemen. Uiteraard zijn Kierkegaards werken van een totaal andere orde dan de *Ethica*, maar beiden gaan altijd uit van de mens zoals deze is, tonen respectievelijk hartstochtelijk en glashelder wat het betekent om mens te zijn en dragen dezelfde boodschap uit. Daarom zou Spinoza zich waarschijnlijk wel kunnen vinden in onderstaande dagboekantekening van Kierkegaard.

Iedereen droomt ervan met grote mensen en belangrijke gebeurtenissen gelijktijdig te zijn geweest of nog te worden. Maar God weet hoe weinigen er eigenlijk gelijktijdig met *zichzelf* te durven leven. Eerst dat schenkt ware doorzichtigheid en rust, zulks kan alleen door een godsverhouding, ja, het *is* een godsverhouding.¹¹¹

Waarom ik tot slot nog zou willen toevoegen, dit om een mogelijk oordeel voor te zijn en om nog een laatste maal met Kierkegaard te spreken:

Laat niemand mijn nadruk op de hartstocht misduiden, als zou ik partij gekozen hebben voor onbesneden sensualiteit en voor pathetische langbaardigen.¹¹²

Hoofdstuk 4 **De Dood**

4.1 Inleiding

*Een vrij mens denkt in het geheel niet aan de dood, en zijn wijsheid bestaat niet uit een denken aan de dood, maar aan het leven.*¹¹³

Denken over de dood is gezien vanuit het zelfbehoud van de mens evident een kwaad en daardoor is angst voor de dood niet redelijk, aldus Spinoza. De rede gebiedt immers dat we handelen volgens de wetten van de eigen aard, dat wil zeggen dat we streven naar zelfbehoud en angst zal ons verhinderen voluit te leven. De wijsheid van de mens bestaat er daarom uit voornamelijk te denken aan het leven. Hiertoe is alleen een mens vrij mens in staat die het goede *rechtstreeks* nastreeft en niet slechts uit angst voor het kwaad aldus Spinoza.¹¹⁴

Toch wil ik in deze scriptie aandacht schenken aan de dood omdat onze omgang hiermee veelzeggend is. Ik wil laten zien dat juist ook hier een aantal begrippen die we in de vorige hoofdstukken zagen een belangrijke rol spelen, zoals vervreemding, leven in de verbeelding, autonomie en (gebrek aan) verbinding. In mijn jarenlange ervaring als

---

¹¹¹ Kierkegaard, *Dagboeknotities*, 1971, p. 47, nr. 80, cursivering van mij.

¹¹² Kierkegaard, 1963, p. 45.

¹¹³ *Ethica* IV, stelling 67.

¹¹⁴ *Ethica* IV, stelling 67.

huisarts, scenarts en palliatief arts heb ik gezien welke rol deze spelen rondom het levenseinde.

In ons land wordt er al enkele decennia gefilosofeerd en gedebatteerd over het geregisseerde levenseinde. De NVVE (Nederlandse Vereniging Voor het vrijwillig levensEinde), het Expertisecentrum Euthanasie en de Stichting de Einder, het burgerinitiatief 'Voltooid leven' zagen allen de afgelopen vijftwintig jaar het levenslicht. Vroeger hadden we ons te schikken in de dood, sinds we echter onze sterven kunnen ensceneren is de dood iets geworden waarop we kunnen anticiperen. Daarom wordt er door de KNMG (Koninklijke maatschappij der Geneeskunst) en bovenstaande instituties op aan gedrongen hierover tijdig met de huisarts van gedachten te wisselen.

Ik heb dan ook veel gesprekken over het levenseinde gevoerd, ook op momenten waarop dit nog niet aan de orde was. Allerlei wensen werden besproken, zoals niet te willen lijden, geen medisch zinloze handelingen te willen ondergaan, niet dement te willen worden, niet naar een verpleeghuis te willen, geen pijn te willen lijden, niet afhankelijk te willen worden, niet bedlegerig te geraken etc. Dikwijls uitte men als laatste wens de garantie van mij te krijgen euthanasie te verrichten op momenten zoals boven beschreven. Steevast was mijn -voor de hand liggende antwoord dat ik hun vraag begreep, want wie wil deze ellende wel, wie wil lijden, wie wil zinloos behandeld of dement worden; waarom voelen we ons eigenlijk genoodzaakt deze wensen te adresseren? Bovendien kon ik nog tientallen andere scenario's bedenken en hoe moest daar dan mee omgegaan worden, wat bedoelt men hier eigenlijk? Ik sta open voor de vraag om euthanasie, maar vertelde hen de garantie de euthanasie daadwerkelijk uit te zullen uitvoeren op het door hun gewenste moment niet te kunnen geven. Zo zou ik er bijvoorbeeld niet achter kunnen staan wanneer er volgens mij nog geen sprake is van ondraaglijk lijden, hetgeen een vereiste is voor de toetsingscommissie. Maar ik kon wel een andere garantie geven: dat ik goed voor hem of haar zou zorgen. Het overgrote deel van de patiënten toonde zich dan opgelucht en vertelde me, soms emotioneel, dat ze *dít* eigenlijk bedoelden, ten slotte kende ik hen en hun levensverhaal en had zodoende weet van hun betekeniscontext en had men het vertrouwen dat ik hen zou blijven volgen in hun existentiële lijden. Mijn bureaulade, later in digitale vorm, lag vol met verklaringen, slechts eenmaal heb ik zo'n verklaring op moeten zoeken. Alle andere euthanasieverzoeken verdampten binnen betrokken zorg.¹¹⁵

4.2 Voltooid Leven

Het uitgangspunt van de palliatieve zorg is zo lang mogelijk kwaliteitsvol te kunnen leven in de vier domeinen: fysiek, psychisch, sociaal en spiritueel. In de praktijk ligt de nadruk echter vooral op de fysieke mogelijkheden, dat wil zeggen dat ernaar gestreefd wordt dat de patiënt zo lang mogelijk in staat is allerlei dingen zelfstandig te kunnen doen. Lukt dat niet meer dan komt tegenwoordig de euthanasiewens steeds sneller in beeld. Maar bij nadere beschouwing blijkt de fysieke aftakeling nooit de enige reden tot deze wens te zijn.

Dit zien we pregnant terug in *Voltooid Leven* waarin van Wijngaarden de intensieve gesprekken beschrijft die ze met ouderen voert die hun leven voltooid achten.¹¹⁶ Zij doet dit naar aanleiding van het burgerinitiatief Uit Vrije Wil, dat door bekende Nederlanders in 2010 met verve gelanceerd werd met het doel hulp bij zelfdoding mogelijk te maken voor de

---

¹¹⁵ M. Broes, *Ten dode opgeschreven, Filosofische reflecties op de palliatieve zorg*, Bachelor scriptie EUR, 2019.

¹¹⁶ E. van Wijngaarden, *Voltooid leven*, Drukkerij Wohrmann, Zutphen: 2017.

oudere die zijn leven voltooid acht.¹¹⁷ Ik was zelf bij een van die lanceer momenten in Zuid-Nederland aanwezig, waar de spreker, een oudere BN-er ons verduidelijkte dat dit initiatief voortkwam uit de wens de regie over het eigen leven zodanig in de hand te hebben dat, op het moment waarop het 'Zwitserslevingsgevoel'¹¹⁸ zou dreigen te verdwijnen, de mogelijkheid van een zachte dood daar zou zijn.¹¹⁹ Het ging haar erom te anticiperen op wat onherroepelijk komen gaat, namelijk, oud, gebrekkig en afhankelijk van anderen te worden, dus niet langer het autonome zelf kunnen zijn, dat wil zeggen niet langer de regie over het eigen leven te kunnen voeren.

Het verhaal dat van Wijngaarden optekent uit de monden van de ouderen met een wens te sterven is een *als...dan* verhaal. Zo werd er haar regelmatig verteld dat 'als ik nog afhankelijker word, als ik nog meer aftakel, dan wil ik de mogelijkheid hebben te kunnen sterven' en hoewel deze afweging destijds voor velen als helder en overdacht klonk is dit verhaal mijns inziens losgezongen van de werkelijkheid. Dat wil zeggen, het is weliswaar passend bij de hedendaagse maakbaarheid gedachte, maar in het daadwerkelijke leven van de mens die zijn leven voltooid noemt toont zich een heel ander beeld is mijn ervaring, hetgeen ook blijkt na de diepte-interviews door van Wijngaarden. Opvallend is trouwens hoezeer haar verhalen parallel lopen met de verhalen van mensen die ik hoorde tijdens mijn scenconsultaties, waar ik patiënten met een euthanasiewens die lijdten aan een ernstige ziekte en de wens hebben te sterven bezoek om te toetsen of er aan de voorwaarden voor euthanasie is voldaan.

Euthanasie werd aanvankelijk vooral verricht bij kankerpatiënten die ondraaglijke pijn leden, later kwamen ook andere patiënten in aanmerking die bijvoorbeeld lijdten aan dementie, een psychiatrische of een neurologische aandoening. Voor de categorie mensen die willen sterven omdat ze hun leven als voltooid ervaren is er echter geen wettelijke regeling en in dit kader vond het promotieonderzoek van Wijngaarden plaats. De verhalen die zij optekent geven blijk van een ongehoorde eenzaamheid in een ontluisterende samenleving. Precies zoals het in de song 'Sound of Silence' van Simon & Garfunkel klonk: over mensen die spreken zonder iets te zeggen, mensen die horen zonder te luisteren en de dwazen die niet beseffen hoe daardoor de stilte als een kankergezwellen groeit.¹²⁰

Wat is voltooid leven eigenlijk vraagt hoogleraar ethiek Frits de Lange zich af in een essay in *Trouw*¹²¹. In het openbaar discours werd dit al snel geduid als: 'klaar met leven' en 'levensmoe'. Wie 'levensmoe' is, ervaart volgens hem een gebrek aan de fysieke of mentale kracht om zijn leven nog verder te kunnen leiden. De term 'klaar met leven' daarentegen verwijst niet naar een ervaringsfeit, maar eerder naar een persoonlijke beslissing, een keuze. 'Mijn leven is voltooid' is echter noch een natuurlijk ervaringsfeit, noch een persoonlijke

---

¹¹⁷ De Nederlandse Euthanasiewet was lang slechts van toepassing op mensen die fysiek ondraaglijk en uitzichtloos lijdten en pas later, onder strenge voorwaarden, ook in het geval van ernstige onbehandelbaar psychiatrisch lijdten en dementie. De laatste toegevoegde categorie is die van 'stapelingsziekten': een onomkeerbare stapeling van ouderdomsklachten zoals slechthorendheid en slechthoortendheid, gewrichtspijnen, immobiliteit etc. Voor Voltooid Leven is (nog) geen ruimte in de wet gemaakt.

¹¹⁸ Een *onbekommerd en onbezorgd gevoel*, vooral na het pensioen, gebaseerd op het vertrouwen dat men een in financieel opzicht onbezorgde oude dag tegemoet gaat. Deze term werd bedacht ten behoeve van de reclamecampagne voor de pensioenverzekering Zwitsersleven.

¹²⁰ Simon & Garfunkel, *The Sound of Silence*, in 1965 geschreven en gecomponeerd naar aanleiding van de dood van J.F. Kennedy in 1963.

¹²¹ F.de Lange, *Wat is voltooid Leven?* Essay, *Trouw*, 10-5-2015.

keuze, maar een ethisch waardeoordeel over het geleefde leven tot nu toe aldus de Lange. Hij meent dat de voltooid leven-gedachte ondenkbaar is zonder de wijdvertakte wortels in het neoliberale idee van het leven als project, het jaren zestigideaal van de zelfontplooiing en de carrières van twintigeeuwse burgermannen. Dit vormt drie dieptelagen in de westerse cultuur, die elkaar volgens hem versterken in het ideaal van de *zelfvoltooiing*. Vroeger moest je kapitaal *hebben*, nu moet je het *zijn*. Elk individu is zijn eigen onderneming, met zijn talenten en CV als kapitaal. De levensloop werd een project dat kan mislukken en slagen. Waar je het vroeger *ging* het maken, *moet* je nu iets van jezelf maken. De levensloop wordt voorwerp van rationele planning, waarin je doelen stelt die je wilt halen. Ook hier zien we net zoals in het eerste hoofdstuk bij Dehue en Hertz de gedachte ontstaan van de mens als verliezer, als degene die het niet wist te maken in zijn leven. De mens die de gedachte bekruipt er beter maar niet meer te zijn.

De term voltooid leven verwijst echter in de praktijk helemaal niet naar het afsluiten van een wel of niet geslaagd project, maar kan nauwelijks anders beschouwd worden dan een daad van wanhoop, waar existentieel lijden voorop staat laat van Wijngaarden zien. Desondanks, laat de toenmalige directeur van wat nu inmiddels 'Expertisecentrum levenseinde' heet weten, dat na het lezen van haar boek hij bij zijn overtuiging blijft dat 'deze mensen zelf de afweging kunnen en mogen maken in hoeverre hun eenzaamheid dragelijk is' hiermee individuele keuzevrijheid en recht op autonomie beschouwende als *oplossing* voor dit probleem. De noodzaak van de relatie met de ander en de vraag naar zin worden hier noch gezien, noch gehoord.

Van Wijngaarden komt na haar interviews dan ook tot de conclusie dat voltooid leven vooral staat voor het verdriet over de verloren verbindingen.¹²² Het is overduidelijk dat het hier *niet* gaat over het beëindigen een prachtig leven dat nu helemaal af is, zoals mij destijds werd voorgeschoteld. De aanvankelijke constructie van voltooid leven blijkt evenals de autonome mens een illusie, een mythe. Het gaat hier juist over het tegendeel, namelijk over diep existentiële eenzaamheid. Veel mensen geven aan zich niet langer verbonden te voelen met zichzelf, de ander en de wereld om hen heen en voelen zich opgesloten in zichzelf: ze kunnen letterlijk geen kant meer op. Ze kunnen noch uit zichzelf, noch uit de ander meer vreugde putten omdat er geen zelf meer is om dat te doen. Ze voelen zich niet langer gezien, noch gehoord. Ze horen nergens meer bij. Gezien worden door de ander, een belangrijke voorwaarde om ons mens te voelen staat in de huidige samenleving ernstig onder druk zagen we al in de voorgaande hoofdstukken. Zelfs wanneer er wel andere mensen in de omgeving zijn die ons zien, kan desondanks het eenzaamheidsgevoel versterkt worden door de oppervlakkigheid van de contacten waarbinnen gevoelens nooit in ernst ter sprake komen. Zoals de Wachter zei: juist het delen van pijn scheidt verbinding. Wanneer de omgeving dan slechts af en toe 'iets leuks' met betrokkene onderneemt kan de leegte des te schrijnender gaan aanvoelen. Alles blijft tot de oppervlakte beperkt, niemand raakt de diepte, en de wereld wordt een onherbergzame plek. Van Wijngaarden citeert in dit kader de Canadese filosoof J.G. McGraw die deze ervaring beschrijft als '*exile in the wilderness of loneliness*'. Eenzaamheid gaat bovendien vaak gepaard met schaamte, het voelt immers niet als iets om trots op te zijn wanneer niemand zich écht om je bekommert. Uiteindelijk leidt dit, samen met de ervaring jezelf niet meer te kunnen laten zien zoals je gewend was vanuit je beroep en je talenten, het niet meer herkend worden als mens die ertoe doet en

---

¹²² Van Wijngaarden, 2017, p. 181.

bovendien door de ander bekeken te worden als oud, gebrekkig en afhankelijk bij veel ouderen tot een minderwaardigheidsgevoel. Meestal nemen ze zelf niet het initiatief hierover te praten, liever houden zij de eer aan zichzelf.¹²³ Praten hierover is dan al een gepasseerd station.

Gaat het er in de leeftijd fase van boven de zestig, de zogenaamde derde levensfase vooral om vitaliteit te behouden, naar de vierde leeftijdsfase, vanaf vijftenzeventig, wordt met afschuw gekeken. Daarover gaan de verhalen: over aftakeling, over niets meer zijn, niets meer kunnen, over hulp moeten vragen, oftewel over niet gezien worden, afhankelijkheid en verlies van autonomie. 'Het kan niet ontkend worden, stelt Hertogh, hoogleraar ethiek van de zorg voor kwetsbare ouderen, dat onze samenleving zich kenmerkt door een fundamenteel ambivalente houding tegenover ouder worden en ouderdom. Wij verwelkomen de emancipatie en de vitaliteit van de derde generatie, maar we staan met de rug naar de vierde levensfase - of ijveren zelfs voor een vrijwillige levensbeëindiging van ouderen met een zogenaamd voltooid leven'¹²⁴.

De angst voor afhankelijkheid en het verlies voor autonomie spelen een belangrijke rol bij de wens tot euthanasie. Autonomie als maatstaf voor de kwaliteit van leven is echter onmiddellijk problematisch omdat dit de mens reduceert tot louter fysiek lichaam. Wanneer dat lichaam niet meer in staat is te handelen 'naar behoren' is het leven blijkbaar niet meer waard geleefd te worden lijkt het te promoten. Afhankelijkheid is inherent aan leven, we kunnen niet bestaan zonder de ander zagen we al. Niet alleen in de laatste fase, maar gedurende ons hele leven zijn we voor ons bestaan afhankelijk van de blik, de hartelijkheid en verbondenheid met de ander. Maar juist in de laatste fase van het leven wordt afhankelijkheid in de ogen van veel mensen een ontluisterend gebeuren. De ander nodig hebbend voor de toiletgang en een douche wordt dikwijls als mensonwaardig ervaren. Het is buiten kijf dat zo'n ervaring moeilijk is zowel voor de naasten als voor betrokkene. Maar blijkbaar gaat de fundamentele noodzaak van afhankelijkheid hier teloor. In een tijd waarin we het moeilijk vinden ellende te delen is dit misschien een logisch gevolg hiervan en zag ik daarom de menswaardigheid van de patiënt in de ogen van de ander vaak weer toenemen na het overlijden.

Autonomie kan een waardevol ideaal in de zorg zijn, zolang het niet vereenzelvigd wordt met de liberale gedachte van de mens als zelfbeschikkend en onafhankelijk, maar met oermenselijke vitale vermogens iets in de wereld uit te richten en zich zo in zijn eigenheid te bevestigen volgens de Lange. Nobelprijswinnaar Amartya Sen spreekt hier over de Capability approach: het vermogen vermogens te hebben. Iemand is volgens hem autonoom wanneer hij zijn capaciteiten zoveel mogelijk in vrijheid kan gebruiken. Die vrijheid kan echter op allerlei manieren beknot worden afhankelijk van zijn leefsituatie en lichamelijke toestand. Dan gaat het erom die vrijheid zo goed mogelijk te herstellen zodat iemand een voor zichzelf zinvol leven kan lijden, binnen de beperkingen die hij ondervindt. Kwaliteit van leven bevorderen wordt op die manier het verbeteren van het vermogen iets met vreugde te

---

¹²³E. van Wijngaarden, 2017, p. 41.

¹²⁴ C.M.P.M. Hertogh, *De Senectute. Ethiek en kwetsbaarheid*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Ethiek van de zorg voor kwetsbare ouderen aan de Faculteit der Geneeskunde van de Vrije Universiteit / VU Medisch Centrum op 31 maart 2010. p. 6.

kunnen doen of te persoon te zijn die zij verkiezen.¹²⁵ In de praktijk echter wordt door de smalle opvatting van ethiek die de laatste decennia is ontstaan, de notie autonomie te pas en te onpas gebruikt. Zodanig dat een patiënt mij ooit vertelde gek te worden van al die hulpverleners met respect voor zijn autonomie, zonder te vragen naar de achterliggende betekenis. Zo werd zijn weigering om morfine te slikken klakkeloos geaccepteerd, zonder naar de reden ervan te vragen. Met goede uitleg had hij de morfine echter geaccepteerd en beduidend minder pijn gehad. Bovendien zijn mensen heel goed in staat hun grenzen te verleggen. Zo vertelde een patiënt die een dwarslaesie opliep mij ooit dat hij nu gelukkiger was dan toen hij nog kon lopen. Dit doet denken aan wat Spinoza zegt: een mens is zo volmaakt mogelijk als hij gezien zijn toestand kan zijn.

4.3 De blik van de patiënt

Bij het ervaren van levenskwaliteit door de oudere mens of terminaal zieke speelt de blik van de omgeving een grote rol. Ons welbevinden wordt immers mede bepaald door de subtiele (of minder subtiele) blik van de ander. Door, en ten opzichte van anderen worden we bevestigd in onze zelfwaardering. In het geval van aftakeling bij de oudere mens en bij de terminale patiënt is er in de blik van de ander echter dikwijls afwijzing of soms zelf afgrijzen te lezen betreffende zijn fysieke kwaliteiten. Levensgeluk komt binnen deze fase echter niet tot stand door onze fysieke kwaliteiten die immers onvermijdelijk zullen afnemen, maar vooral door een gevoel van verbondenheid, júist in de terminale fase van ons leven, zoals uit onderstaande casus blijkt waar betrokkene nog sterk hechtte aan het leven.

‘Mijn kinderen begrijpen er niets van dat ik geen euthanasie laat plegen, ze vinden dat ik nog nauwelijks kwaliteit van leven heb, maar ik vind het leven nog steeds de moeite waard’
vertrouwde een bedlegerige, sterk vermagerde zesentachtigjarige patiënte met uitbehandelde darmkanker mij toe. ‘Misschien lukt het u hen dat uit te leggen?’

We oordelen vanuit onze verbeelding als vanzelfsprekend: ‘zo zou ik niet willen leven, dan liever een spuitje’. Of: ‘Als je er zo vermagerd en ellendig bijligt dan wil je er toch niet meer zijn!’ Hiermee geruisloos voorbijgaand aan de betekenis van iemands leven zoals deze casus laat zien:

De verpleegkundige die mijn spreekuur bezocht om met mij over een patiënt te praten die zij al lang verzorgde keek mij boos aan: ‘ik wil dat u het eindelijk eens over euthanasie gaat hebben met mevrouw B. want het is niets meer dan een zak botten die ik elke ochtend moet wassen’.

Deze vrouw voelde zich nog verbonden met het leven en keek uit naar de geboorte van haar eerste kleinkind. Dat zo’n blik van de verzorgende pijnlijk is voor de patiënt moge duidelijk zijn. Maar de oorzaak van deze pijn wordt maar al te vaak noch beseft, noch verholpen. Het gevoel er niet meer toe te doen, het gevoel al afgeschreven te zijn zal de vreugde en de energie aantasten die nodig is om er nog steeds te kunnen en te willen zijn. Natuurlijk dient het ondraaglijk lijden van de naaste serieus genomen te worden want ontegenzeggelijk is het ongemeen zwaar en pijnlijk iemand van wie je houdt te zien lijden. Maar het moet niet onderschat worden hoezeer deze blik een rol speelt bij de terminale patiënt in zijn keuze voor euthanasie.

Bijna alle ouderen die van Wijngaarden ontmoet lijden aan meerdere fysieke beperkingen, die gepaard gaan met pijn; maar ondanks dat de meeste mensen aanvagen te praten over

---

¹²⁵Geciteerd in: F. de Lange, *In andermans handen*, Uitgeverij Meinema: Zoetermeer, 2011, p. 20-21.

hun pijnlijke lijf gaat het gesprek uiteindelijk vooral over hun pijnlijke leven. En bijna steeds ziet zij in de loop van het gesprek hoe mensen levendiger worden en zelfs kwieker op staan uit hun stoel dan in de beginfase van het gesprek. Zelfs zegt een aantal mensen al tijdens het gesprek of mailt haar dit later, hoe ongelooflijk fijn het was zich uit te spreken tegenover iemand die zo oprecht geïnteresseerd in hen was, tegenover iemand die doorvroeg, die hen echt probeerde te begrijpen. Voor enkelen van hen was dit zelfs voldoende om hun leven weer op te pakken, te verhuizen, of op een andere manier weer in beweging te komen.

Erkenning van lijden betekent dat iemand zich weer gehoord en gezien voelt door zijn omgeving, *zich weer verbonden kan voelen*, doordat de betekenis van zijn pijn begrepen wordt. Behoeften willen bevredigd worden, verlangens willen - ook als ze onvervulbaar zijn - worden erkend.¹²⁶ Iemand op deze manier te begrijpen is een onderschatte pijnstillert, zoals uit onderstaande casus blijkt.

Het ging goed met de heer A. De symptomen van zijn alveesklierkanker waren redelijk onder controle, hij grapte zelfs nog dat hij, wanneer ik over enkele weken zou deelnemen aan de jaarlijkse Tilburgse Ten-Miles hardloopwedstrijd mij zou komen aanmoedigen. Maar plotseling had hij veel meer pijn gekregen. Ik trof een angstige, wanhopige man aan en toen ik, na hem onderzocht te hebben naast hem op bed ging zitten en er een stilte viel begon hij te huilen. Er volgde een gesprek waarna hij zei: 'ik kom u niet aanmoedigen dokter, ik denk dat het sneller gaat dan ik beseftte, misschien ben ik er over enkele weken niet meer'. En toen, zich herpakkend richtend tot zijn verdrietige echtgenote: 'vanmiddag gaan we die boom planten in de achtertuin, die boom die symbool zal staan voor onze liefde'. Over de pijn hebben we het niet meer gehad.

Het is mijn ervaring dat de dosering van pijnstillers meestal niet verhoogd hoeft te worden of zelfs omlaag kan na een gesprek waarin vertrouwen is ontstaan. Heel vaak heb ik zodoende de dosering van pijnstillers bij patiënten die na een opname uit het ziekenhuis thuiskwamen dikwijls kunnen verlagen. In het ziekenhuis wordt pijn meestal gemeten aan de hand van de pijnscorelijst en hiermee wordt er aan de mens voorbij gegaan. 'Even belangrijk als goede medicatie is een houding van aandacht en van actief luisteren waardoor de zieke en/of de omgeving meer verbinding krijgt met zijn of haar emoties' zegt ook Desmet.¹²⁷

4.4 Het verhaal van de patiënt.

Ten dode opgeschreven zijn, betekent dikwijls in de ogen van de ander gezien te worden als afgeschreven zijn. Hij wordt niet langer (h)erkent als de mens die hij ooit was en zijn betekenis vervaagt en uiteindelijk kan hij er maar beter niet meer zijn.

'Ik wil niet dat mijn kinderen me zo afgetakeld zien, ik wil niet dagen in coma liggen. Ik wil niet afhankelijk worden. Ik heb kanker, dus wil ik dood. Ik ervaar geen kwaliteit van leven meer, dus ik wil dood'. Het is volkomen zinloos hier te liggen wachten tot ik dood ben'.

Achter bovenstaande uitingen van autonomie schuilt een wereld van betekenissen. Deze notie ontslaat ons dus niet van de noodzaak ons in de context van de patiënt te verdiepen. Van Wijngaarden vertelt het bijzonder te vinden dat mensen hun levensverhaal aan haar hebben willen toevertrouwen. Misschien moeten we het juist als opvallend beschouwen dat

---

¹²⁶ de Lange, 2011, p. 21.

¹²⁷ Desmet, 2005, p. 139.

dit niet al eerder gebeurde door de behandelend arts. Wanneer we de pijn van de patiënt in zijn context begrijpen kunnen we deze immers pas op waarde schatten, het gaat immers om de *betekenis* van de pijn. De meeste mensen willen niet dood maar er kunnen omstandigheden zijn waaronder het leven niet meer te verdragen is. Onderstaande casus is hiervan een illustratie.

Een 63-jarige patiënt bij wie enige maanden daarvoor uitgezaaide longkanker gediagnosticeerd werd, was nog lang redelijk mobiel gebleven. Op een dag trof ik hem echter op bed aan. Het ging niet meer, hij voelde zich zijn krachten snel afnemen. Hij wilde het einde niet afwachten en vroeg om euthanasie op korte termijn; in eerdere gesprekken had hij echter aangegeven hiervoor niet te opteren. Maar nu kwam hij tot mijn verrassing toch met die vraag en wilde er weinig woorden aan vuil maken. Maar toen ik hem in de loop van het gesprek zei zijn vraag niet goed te begrijpen begon hij te huilen en vertelde hij mij een deel van zijn levensverhaal dat ik nog niet kende: hoe hij in zijn kinderjaren door zijn alcoholische ouders regelmatig 'in vreemde handen' werd gegeven en jarenlang verbleef bij allerlei kennissen van hen, totdat zijn ouders uit de ouderlijke macht gezet werden en hij in een weeshuis terecht kwam. Hij zou het niet kunnen verdragen om in zijn laatste weken weer weggeven te worden aan de vreemde handen van verzorgenden aan zijn bed. Twee weken later overleed hij in alle rust, zonder vreemde handen aan zijn bed.

Al een aantal jaren gaat het in een Scenconsultatie steeds vaker over een doodswens in de laatste fase van het ziekzijn, waarin het als zinloos wordt ervaren te liggen wachten op de dood. Het gaat hier dan niet om heftige pijn of andere symptomen, meestal is de patiënt, zoals we dat in medische termen noemen, 'redelijk comfortabel', maar vinden de naasten toch dat het hoog tijd wordt dat er een einde komt aan het lijden. Het geëigende antwoord hierop is dat euthanasie is geoorloofd omdat er aan alle voorwaarden is voldaan; er is hier immers sprake van uitzichtloos en ondraaglijk lijden volgens de patiënt en naasten. Toch ervaar ik hier armoede, de armoede van een samenleving die in de verbeelding leeft zoals Spinoza misschien zou zeggen, of, zoals Kierkegaard het zou zeggen: van een samenleving die in ontbinding is. Het lijden moet onmiddellijk geëlimineerd worden, daarbinnen is blijkbaar niets van waarde meer. Etty Hillesum noteert in haar dagboek dat ze bijhield tijdens de tweede wereldoorlog: 'Ik vind het leven zo mooi en zinnig, terwijl ik hier sta aan het bed van een dode vriend.' Deze geluiden hoor ik ook, dat mensen in de fase rondom het levenseinde een ander zicht op hun leven krijgen en vertellen als nooit tevoren te begrijpen waar het omgaat in het leven: zich verbonden weten met de mensen en de dingen die hen omringen.

Daarom komt het ook tijdens een scenconsultatie wel eens voor dat, net zoals van Wijngaarden dit ervoer, een patiënt zich door het gesprek dermate erkend voelde dat hij besloot het einde rustig af te wachten, dikwijls ook tot opluchting van de familieleden die, hoewel er stevast door hen gezegd wordt achter het besluit tot euthanasie te staan, dit moment van 'de dood op afspraak' toch vaak als heel zwaar ervaren. Een mens moet sterven alvorens dood te gaan, leg ik mijn patiënten altijd uit; dit kan wel degelijk soms een pijnlijk en moeilijk proces zijn, maar veel vaker is het juist een intiem en warm gebeuren, toch kiezen steeds meer mensen ervoor het laatste stuk niet meer mee te maken. We zouden dit misschien kunnen duiden als gevolg van een samenleving die in de verbeelding leeft, dat wil zeggen, niet langer in verbinding staat. De notie voltooid leven, als symbool voor verbroken verbinding kan daarmee volgens mij illustratief voor onze samenleving genoemd worden.

4.5 Samenvatting

Ik begon dit hoofdstuk met de stelling dat de mens volgens Spinoza helemaal niet aan de dood moet denken. Onze samenleving daarentegen lijkt momenteel wel geobsedeerd door de dood. Precies zoals Spinoza zei toen hij bij zichzelf te rade ging en besepte dat alle dingen waar we gewoonlijk naar streven niet bijdragen tot ons voortbestaan en altijd de vernietiging veroorzaken van hen die erdoor geobsedeerd zijn.

De innerlijke vrijheid van het individu bestaat eruit vanuit de rede te beslissen wat het beste is om te doen voor zichzelf. Pas dit is vrijheid als *zelf*beschikking omdat deze uit de eigen natuur en niet uit invloeden door andere zaken voortkomt.¹²⁸ Het verstand en de wil zijn hetzelfde volgens Spinoza en onze wil kent een oorzaak. Zo heb ik laten zien hoe een keuze tot euthanasie voort kan komen uit een gevoeld gebrek aan verbinding. Mede veroorzaakt door de blik waarmee we naar de zieke kijken. Immers, precies zoals we levend vanuit de verbeelding dingen doen waarvan we denken dat ze goed voor ons zijn, zoals overmatig eten en drinken en uit zijn op roem en eer, evenzo beoordelen we de levensbeëindiging van de immobiele bejaarde en de afgetakelde patiënt vanuit onze verbeelding als een goede zaak.

Ons verbonden weten met alles wat ons van nature omgeeft, beseffen hiertoe te *behoren* kan een diep gevoel van verbondenheid oproepen, iets wat we allemaal wel eens meemaken tijdens een mooi of imponerend natuurverschijnsel. Dit motiveert zieken soms hun bed zodanig neer te zetten dat ze de tuin in kunnen kijken; ze vertellen me dan dat ze hieraan kracht ontlene omdat dit hen vreugde geeft. Hier doelt Spinoza op wanneer hij uitlegt dat naarmate de geest meer dingen met de tweede en derde soort kennis begrijpt, hij de slechte hartstochten minder ondergaat hetgeen vreugde en energie schenkt, waardoor zijn angst voor de dood vermindert.¹²⁹ Misschien adresseert Kierkegaard dit ook wanneer hij zegt 'voor zo'n mens kunnen talloze kleinigheden op ontroerende wijze uitdrukking worden van zijn Godserving'¹³⁰.

Achter een autonome wens schuilt een wereld van betekenis betoogde ik. Talloze voorbeelden heb ik hiervan, enkele heb ik hier laten zien. Regels volgen is immers iets heel anders dan verlangens beluisteren zagen we. Waar regels tot doel verheven worden ligt onverschilligheid op de loer. Waar onverschilligheid heerst is geen ruimte voor verbinding. Juist dát voelen mensen, en juist dát is er gaande in het denken over het levenseinde waar het vervullen van de autonome wens, efficiëntie en regelgeving tot doel zijn verheven. Dit maakt misschien ook dat we aftakeling steeds minder kunnen verdragen. Natuurlijk kan niet iedereen zich voorstellen wat het betekent om oud te zijn of te sterven, en volgens Spinoza moeten we ons hier überhaupt niet mee bezig houden, maar blijkbaar weten we ook niet meer wat het betekent om mens te zijn. Misschien zijn we van dit besef wel te ver afgedreven, hetgeen tot uiting komt in het ondraaglijk lijden van de naasten. Aftakeling en afhankelijkheid wordt door hen beschouwd als een volkomen teloorgang van die mens, dit staat voor hen gelijk aan de dood. Dan is het misschien toch niet zo verwonderlijk te noemen dat de angst hiervoor toeneemt.

Hoofdstuk 5

Ter introductie

---

¹²⁸ S. Nadler *Think least of death*, Spinoza on how to live and to die, Princeton University Press, Oxford, 2020, p. 186

¹²⁹ *Ethica* V, stelling 38.

¹³⁰ Kierkegaard, 1971, p. 24, nr. 31

Ik realiseer me dat onderstaand nawoord misschien als buitenproportioneel lang beschouwd kan worden. De reden hiervan is dat ik Spinoza ook met behulp van de literatuur wilde laten zien. Literatuur biedt immers een andere ingang dan de wetenschappelijke of de filosofische en aangezien Spinoza niet altijd even makkelijk te begrijpen is vond ik het te verdedigen zijn mensbeeld ook op deze illustratieve manier nog een keer voor het voetlicht te brengen.

Nabeschuwing

Hoe verhoudt de huidige mens zich tot het mensbeeld van Spinoza?

Je dacht terug aan het verwijt van je ouders: 'ben je dan niet gelukkig met alles wat je hebt?' Nu wist je dat alles wat je had niet volstond voor geluk. Dat was geen reden om ervan af te zien. We bleven maar aanschaffen. Wie niet meer aanschafte legde zich bij oud worden neer. [...] Onze aftakeling en de loop van de wereld liepen in tegenovergestelde richting. In al die nieuwe objecten zat iets gewelddadigs voor lichaam en geest dat door het gebruik snel werd uitgewist. We leefden in een overdaad aan alles, van alle soorten informatie en 'expertise', gedragspatronen, het lichaam, orgasme, euthanasie. Alles werd bediscussieerd en gedecodeerd. Depressie, alcoholisme, frigiditeit, anorexia, ongelukkige kindertijd, niets werd meer vergeefs doorleefd. Maar [...] je moest wel toegeven dat de afwezigheid van een mobieltje en van e-mail geen enkele rol speelde in het geluk of verdriet van het leven.¹³¹

Annie Arnaux beschrijft in *De Jaren* de periode vanaf haar geboorte in 1941 tot het jaar 2006. Het zijn niet alleen haar eigen herinneringen die ze met behulp van foto's, reclameteksten en krantenartikelen beschrijft, ze scheidt zo ook een collectieve herinnering van haar tijd en geeft zodoende bovenal een beeld van de tijdgeest. Om dit des te krachtiger te bewerkstelligen gebruikt ze geen enkele maal de eerste persoon enkelvoud maar beschrijft ze zichzelf in de tweede persoon enkelvoud en de ander, al naar gelang de afstand tot haar, als wij of zij. 'Met een diepe, haast verblindende tevredenheid – die het enkele herinneringsbeeld haar niet kan geven – vindt ze dan een soort veelomvattend collectief gevoel terug, waar haar bewustzijn, haar hele wezen in is *opgenomen*. Zo voelt ze zich ook wanneer ze alleen in haar auto op de snelweg rijdt, opgenomen in de onbestemde totaliteit van de wereld van nu, van het dichtstbij tot het verste.'¹³² Dit boek leest volgens mij dan ook, hoe zou het anders kunnen, als een ode aan verbondenheid en blijdschap en een klaagzang over afgesneden zijn en droefheid die allen eigen zijn aan het leven. Ze eindigt *De Jaren* met een opsomming van een aantal herinneringen die ze wil redden voor de toekomst. Omdat ze met haar schrijven meer dan wat ook vat wil krijgen op wat ze benoemt als 'het licht dat spoelt' om deze bijzondere herinneringen.¹³³ Het licht van verbondenheid lijkt ze daarmee te bedoelen: het licht van blijdschap.

Hoe kan de mens wiens wezen de begeerte is die in dienst staat van zijn drang naar voortbestaan en wiens sterkste krachtenveld belichaamd wordt door de emoties overeind blijven in een wereld die zijn grenzen steeds verder verlegde en die letterlijk en figuurlijk steeds meer onder zijn huid kroop? Immers, de tijdgeest dringt ons modes, denkrichtingen en overtuigingen op waar we niet om gevraagd hebben en waarvan we niet wisten dat we ze nodig hadden, en toch maken we er zelf onontkoombaar deel van uit, zowel als makers,

---

¹³¹ A. Arnaux, *De Jaren*, De Arbeiderspers: Amsterdam, 2008, p. 188, p. 209.

¹³² A. Arnaux, 2008, p. 225. Cursivering van de schrijver.

¹³³ A. Arnaux, 2008, p. 227.

medium en gebruikers. Begeerte als de voortstuwende kracht in ons leven leidde tot het ontstaan van cultuur en kunst, tot indrukwekkende denkkraft op zoek naar waarheid en een onvoorstelbare ontwikkeling van de techniek. Hiervan is de gekloonde Daniel25, die ons een blik in de mogelijke toekomst geeft, ook eeuwen later nog zo diep onder de indruk dat dit hem de opmerking ontlokt: 'wat hij verder ook geweest mocht zijn geweest, de mens was duidelijk een *vernuftig zoogdier*.'¹³⁴ De technologische vindingrijkheid was het beste wat de mens had bezeten. Maar dat alles beroerde de nieuwe mens niet langer omdat bij hem de mogelijkheid te begeren in de loop der eeuwen langzaam uitdoofde.¹³⁵

In *Mogelijkheid van een eiland* is Daniel is een succesvolle komiek die met bijtende humor de pijnlijke plekken van onze tijd blootlegt. Door zijn status heeft hij alle luxe die hij zich wenst en vrouwen voor het uitkiezen maar toch is hij niet gelukkig - of hooguit tijdelijk. Vele eeuwen later, lang nadat de mensheid is vervangen door een nieuwe intelligente soort, formuleert Daniels kunstmatige nazaat Daniel25 de vraag heel pregnant: valt een volmaakt rimpelloos bestaan zonder fysiek contact tussen mensen te verkiezen boven een leven met (een paar) hoge toppen en (steeds meer) diepe dalen?¹³⁶

De wereld is dan al lang geleden ten onder gegaan door het handelen van de laatste mens, een weliswaar eerlijk individu, maar representatief voor de beperkingen en tegenstrijdigheden die zijn soort naar de ondergang had geleid, aldus Daniel25, als vertegenwoordiger van de nieuwe mensensoort. De hedonistische, eenzame mens was zich steeds meer tot elkaar gaan verhouden als louter object, dat wanhopig jong probeerde te blijven en continu op zoek was naar fun en seks. De oudere mens, zoekend naar liefde en angstig voor de dood vindt daar zijn plaats niet meer, op kermis van lust zonder bezieling.¹³⁷ Hij consumeerde nog wel, maar telde nauwelijks meer mee. Als deze mensensoort langer had bestaan was zij geëvolueerd naar een toenemende staat van *verlatenheid*, die verband hield met de *verouderingsprocessen* het *verlies van de vitale energie* en had hij, gezien de aporieën die zijn natuur uitmaakten, alleen maar door kunnen gaan met cyclothemische schommelingen tussen ontmoediging en hoop, zo werd er door de nieuwe mensen geargumenteed.¹³⁸

Desondanks formuleert Daniel25 bovenstaande vraag en besluit hij uiteindelijk samen met zijn hond toch de puinhopen van de oude wereld in te trekken. Want ook in het leven van de nieuwe mensensoort had geluk moeten komen, het geluk van brave kinderen, gewaarborgd door het navolgen van kleine procedures, die geborgenheid hadden moeten verschaffen, door de afwezigheid van pijn en gevaar. Maar het geluk was niet gekomen en de gelijkmoedigheid had slechts tot versuffing geleid. Bij het plannen van de uitdoving van de begeerte had de Opperzuster erop gerekend dat er een zwakke, niet-tragische, louter op behoud gerichte energie zou blijven bestaan die zou zorgen voor het voortbestaan van het denken. Dit denken was weliswaar minder snel, maar wel nauwkeuriger omdat het helderder

---

¹³⁴ M. Houellebecq, *Mogelijkheid van een Eiland*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 2005, p. 382.

¹³⁵ M. Houellebecq, 2005, p. 391.

¹³⁶ Ibid., achterzijde

¹³⁷ M. Coeckelbergh, *Houellebecqs heimwee naar de mens*, Wijsgerig Perspectief, 2008, 48 (1): 38-49, p. 43.

<https://www.filosofie.nl/wijsgerig-perspektief>.

¹³⁸ M. Houellebecq, 2005, p. 367.

was; zij sprak over een *verlost* denken.¹³⁹ Maar het tegendeel was waar gebleken. De meeste generaties waren juist overspoeld door droefheid, melancholie en een uiteindelijke dodelijke apathie. Daniel25 begint te begrijpen dat om te leven er begeerte nodig is en die heeft hem al eeuwen ontbroken. Uiteindelijk gaat hij zijn ultieme voorganger, Daniel1 benijden om zijn lot, om zijn heftige tegenstrijdige weg en om de hartstochtelijke liefde die hem heeft beroerd, hoezeer hij ook had geleden; de afschuw voor veroudering en de weigering een langdurige verbintenis aan te gaan die kenmerkend waren voor zijn generatie had gemaakt dat Daniel1 zich steeds minder thuis was gaan voelen in het leven.

Op zijn tocht door een wereld van verwrongen staal en asfalt, beseft hij steeds beter wat het betekent om mens te zijn, alleen de liefde blijft voor hem nog raadselachtig, Gaandeweg echter, leert hij ook dit te begrijpen, de avond voor zijn zelfmoord beschreef Daniel1 in een gedicht dit als 'het mooiste geschenk voor de mens'.

Wanneer, min of meer door zijn eigen onoplettendheid zijn hond overlijdt weet hij zeker dat hij de liefde heeft gekend omdat hij nu ook lijden heeft leren kennen. Sindsdien voelt hij geen enkel verlangen meer, 'en vooral niet het door Spinoza beschreven verlangen om in zijn bestaan te volharden.'¹⁴⁰ Hij begrijpt dan waarom de Opperzuster er steeds op aandrong het levensverhaal van zijn menselijke voorgangers te lezen, hij begrijpt welk doel ze wilde bereiken en begrijpt ook waarom dat doel nooit zou worden bereikt: 'ik was *onverlost*.'¹⁴¹ Hij begrijpt dat het de Opperzuster niet gelukt is alle emoties uit te roeien. Geen enkel nieuwe mens, zo beseft hij, zou in staat zijn een oplossing te vinden voor de wezenlijke aporie van de betekenis van het mens zijn.

Ik zwom langdurig, zowel onder zon als onder de sterren, en voelde niets anders dan een lichte, onbestemde, voedende sensatie. Geluk was geen mogelijke horizon. De wereld had verraad gepleegd. Mijn lichaam behoorde mij voor korte tijd toe; nooit zou ik het gestelde doel bereiken. De toekomst was leeg; hij was de berg. Mijn dromen werden bevolkt door aandoenlijke verschijningen. Ik was, ik was niet meer. *Het leven was echt*.¹⁴²

In deze roman laat Houellebecq de dynamiek zien van de mens wiens wezen de begeerte is levend in een tijdperk waar het individualisme hoogtij viert. Daniel1 kan gezien worden als de estheet van Kierkegaard die zich niet wil binden en in zijn hartstochten gevangen blijft, hij is niet gelukkig, maar dikwijls melancholisch en onderhevig aan een verlangen naar iets dat er nooit was. Spinoza zou zeggen dat hij in de verbeelding leeft omdat hij niet zelf de oorzaak van zijn gemoedstoestand is, maar zich laat leiden door de aandoeningen. Hij zal nooit gemoedrust kennen en niet gelukkig worden. Hij leeft in de virtuele wereld zouden Desmet & Grommen zeggen, deze mens is eenzaam en afgesneden van de wereld in al zijn aspecten. Onder invloed van de tijdgeest en de indrukwekkende technische mogelijkheden putte hij de aarde uit en dreef hij het ecologische evenwicht, nodig voor zijn voortbestaan, tot over de rand van de afgrond. Zijn begeerte werd hem fataal zowel voor zichzelf als voor zijn omgeving. De paradox is,

---

¹³⁹ M. Houellebecq, 2005, p. 377. Met *verlost* denken wordt hier bedoeld op denken, ontdaan van de emoties.

¹⁴⁰ Ibid., p. 414.

¹⁴¹ Ibid., p. 415.

¹⁴² Ibid., p. 417.

zo laat ook Houellebecq zien dat de begeerte zowel onze drijfveer is om in het bestaan te volharden en tot geluk te komen, als oorzaak van ons lijden is, aldus de aporie van menselijke conditie vormend. De Opperzuster had beoogd de mens te verlossen van zijn begeerte, maar dit was haar niet gelukt, de mens bleef *onverlost*. Zonder begeerte, ervoer de gekloonde Daniel²⁵, rest slechts apathie en is hij gedoemd een zombie te worden. Lijden en liefde, droefheid en blijdschap kunnen slechts bestaan bij de gratie van elkaar en begeerte is daar, als wezen van de mens onlosmakelijk mee verbonden is uiteindelijk de conclusie van Daniel²⁵.

In het leven van Daniel¹ toonde zich de eeuwig jong blijvende mens wiens verlangens onder invloed van de tijdgeest worden opgezweept tot een ondraaglijk niveau, hetgeen de verwezenlijking ervan steeds onmogelijker maakte. Dit was het enige principe waarop volgens Daniel¹ de westerse samenleving berustte, de economie ging dan ook uitstekend samen met deze permanente verheerlijking van de *wil* en het *ik*.¹⁴³ Houellebecq verwoordt hier scherp hoe in een samenleving waar het primaat van de vrije wil¹⁴⁴ en het individualisme heersen de mens uiteindelijk gereduceerd wordt tot object en er niet langer sprake is van intersubjectief verkeer, maar slechts lichamen zijn die dienen voor lustbeleving. Tegenover deze wereld met zijn God van neonlicht schetst Houellebecq de wereld van de toekomstige mensen.¹⁴⁵ Een wereld waarin men poogt de begeerte uit te roeien en het individualisatieproces voltooid werd. In deze wereld is men niet langer afhankelijk van elkaar en ontmoet men elkaar zelfs niet meer, een wereld dus waarin verbinding met de ander niet eens meer nodig is. Een wereld waarin ook de verbinding met onszelf niet meer nodig is omdat de drang tot voortbestaan, de begeerte als het wezen van de mens, overbodig wordt omdat ook dit voortaan gegarandeerd wordt. Een wereld waar wij misschien al een eind op weg naartoe zijn.

Houellebecq legt met dit boek de zere vinger op het mensbeeld van Spinoza, precies daar, waar Spinoza hem ook legde. In de wereld die Houellebecq schetste ging de antropocentrische mens ten onder aan zijn eigen begeerte die werd opgestuwd tot onverzadigbare hoogte. Spinoza heeft dit tot de mogelijkheden gerekend en precies daarom is zijn mensbeeld van niet te onderschatten belang voor de huidige mens wiens leven zich vooral afspeelt in de verbeelding. Spinoza en Houellebecq laten ook zien hoe in tussentijd liefde en verbondenheid als de essentie van bestaan het echte leven de moeite waard maakt.

Het mensbeeld van Spinoza is behalve verbluffend coherent en confronterend, ook tijdloos en universeel zoals natuurlijk ook niet anders zou kunnen bij een mens die onderdeel van het universum is. Graag wijs ik er nogmaals op dat zijn mensbeeld behalve universeel ook individueel is, ook bij Spinoza gaat het om de enkeling. De krachten die op de mens inwerken zijn de krachten van de natuurwetten in de vorm van de tijdgeest, maar welke gevolgen deze hebben voor de individuele mens hangt van diens aard af. Het was de bedoeling van Spinoza de mens te begrijpen binnen het universum en wanneer

---

¹⁴³ Ibid., p. 42.

¹⁴⁴ Vrije wil gezien als onuitputtelijke begeerte die niet in dienst staat van ons voortbestaan en waarvan wij meestal de beweegredenen niet kennen en er dus niet van een *vrije wil* gesproken kan worden volgens Spinoza.

¹⁴⁵ Simon en Garfunkel spreken in hun song *the sound of silence*, over de vervreemding van mensen van elkaar en hun aanbidding van de Neon God als symbool van het hedonisme.

we de huidige mens confronteren met zijn mensbeeld wordt duidelijk hoezeer hij hierin is geslaagd en waar het gevaar schuilt voor de mensensoort. Het laat helder zien hoe de mens die in de verbeelding leeft vervreemd raakt van de werkelijkheid. In het bestek van deze scriptie was het niet mogelijk tot in alle details te treden, maar Spinoza's mensbeeld biedt ons een fenomenaal coherent en uiterst treffend beeld van een mens van vlees en bloed. Het laat zowel zien wat ons tot mens *maakt* als wat het betekent om mens te *zijn* levend in een tijd waar het menselijk vermogen meer dan ooit overtroffen wordt door de macht van de uitwendige oorzaken die ons het zicht op onszelf ontnemen. Het is desondanks het leven van ware blijdschap dat Spinoza ons in de *Ethica* laat zien en het is daarom het leven dat we allemaal wensen te leven, of we dit nu weten of niet zegt Steven Nadler hierover.¹⁴⁶

Vanuit mijn eigen ervaringen als huisarts, palliatief arts en scenarist, ondersteund door de visie van alle protagonisten van deze scriptie heb ik dit hopelijk duidelijk te weten maken. Allen komen, zo zag ik tot mijn verrassing tijdens het schrijven, tot dezelfde conclusie, dat wil zeggen dat zij het belang onderstrepen van verbinding en zagen hoezeer dit onder druk is komen te staan. Verbonden zijn met jezelf, te begrijpen wat jou helpt te volharden in je voortbestaan heeft bij alle drie een connotatie met de eeuwigheid, ongeacht of dit belichaamd wordt door de intellectuele liefde tot de substantie zoals Spinoza dat stelde, door je vanuit de verhouding tot jezelf tot God te verhouden zoals Kierkegaard zei, of door je verbonden te weten met iets dat ons overstijgt zoals Desmet & Grommen dit benoemden. Veel van wat er momenteel gaande is in de wereld zou volgens mij met Spinoza's mensbeeld verduidelijkt kunnen worden en ons in staat stellen beter te anticiperen. Immers, het sterkste krachtenveld wat op de mens inwerkt, de hartstochten lijkt er ondertussen niet kleiner op te zijn geworden gezien de verontrustende tekenen van woede in de wereld. En woede is volgens Spinoza het streven iemand die wij haten kwaad te doen, en het streven het kwaad dat ons is aangedaan te vergelden noemt hij wraakzucht.¹⁴⁷ Juist deze emoties lijken momenteel te prominieren in een wereld waar veel mensen onrechtvaardigheid ervaren door onderdrukking, marginalisering en uitsluiting. Dicht bij huis blijkt dit uit het feit dat de uitdrukking 'ik weet niet beter' inmiddels voorgoed tot het verleden is gaan behoren zoals Arnaux laat zien. We weten inmiddels dat álles beter kan, en ook moet, zelfs met terugwerkende kracht. De verbeelding kwam weer aan de macht. Het beroep Influencer kan dan ook een teken aan de wand van onze tijd genoemd worden. Edouard Louis vertelde in zijn boek daar het slachtoffer van te zijn geworden. Het boek *Twee weken weg* illustreert daarentegen dat mensen die zich verbonden weten, met zichzelf en met de ander gelukkiger zijn. Het is niet voor niets dat dit boek aangenaam is om te lezen, alles ademt afstemming op elkaar, hetgeen ons tot nadenken zou moeten stemmen.

Want zonder verbinding is bestaan niet mogelijk liet ik zien. De in de verbeelding levende mens, door Spinoza onwetende genoemd, staat niet in verbinding met zichzelf, hetgeen betekent dat hij geen intrinsieke vreugde kent zoals die voortkomt uit de tweede of derde

---

¹⁴⁶ S.Nadler, *Think least of death*, 2020, p. 202.

¹⁴⁷ *Ethica* III, stelling 40, commentaar.

soort kennis, maar voor zijn kortdurende vreugde afhankelijk is van het vervullen van zijn inadequate begeertes. Wanneer er op deze mens geen aandoeningen meer inwerken, wanneer het leven hem niets meer te bieden heeft, kan er niet langer van bestaan gesproken worden zagen we. Eenzaamheid, zouden we kunnen stellen, is dodelijk. Het beste voor een mens is dan ook een ander mens zegt Spinoza dan ook, en het liefst iemand die onder de rede leeft. Bestaan *is* verbinding kunnen we misschien zelfs concluderen. Volgens Deleuze is het in dit kader het allerbelangrijkste om elke levende individualiteit niet als een vorm, of als ontwikkeling van een vorm, maar als een complexe *relatie* tussen verschillende snelheden van deeltjes te begrijpen.¹⁴⁸ Wij zijn een verflochten en complex borduursel van het *relatienetwerk* waaruit, volgens de beste ons nu ter beschikking gestelde kennis, de werkelijkheid bestaat, zegt de fysicus Carlo Rovelli.¹⁴⁹ 'Het lijkt erop alsof we deeltjes dwingen een positie in te nemen door ernaar te kijken, alsof er alleen een tastbare realiteit is in de mate waarin we met de wereld in *interactie* treden via waarnemingen en experimenten, zegt kosmoloog Thomas Hertog in het kader van de kwantummechanica.¹⁵⁰ Bestaan, zo lijkt ook de huidige stand van de natuurwetenschap ons te laten zien, ontstaat in de interactie en het is deze interactie die de route bepaalt in het leven, als oorzaak van het gevolg. Deze dynamiek betreft niet alleen de kosmos, maar ook de mens als onderdeel daarvan zoals we zagen. De geest als het idee van het menselijk lichaam leer ik dan ook pas kennen middels de interactie tussen de indrukken die mij aandoen en mijn eigen aard. Daarbinnen vormt zich de betekenis die deze interactie voor mij heeft. Deze betekenis wordt onderdeel van mijn verhaal en vormt de drijfkracht, de oorzaak van mijn handelen, waar we ons lang niet altijd van bewust zijn. *Mijn* geest is het idee van *mijn* lichaam zegt Spinoza. Daarmee heel duidelijk aangevend dat mijn handelen veroorzaakt wordt door zowel de inwerkingen van de buitenwereld op mij, als door de wijze waarop ik hier op dat moment op reageer. Onder andere omstandigheden had ik anders gehandeld, maar onder deze omstandigheden was er slechts één actie mogelijk. De rede begrijpt de dingen als noodzakelijk, de verbeelding begrijpt de dingen als contingent zegt Spinoza hierover. Gaandeweg het leven wordt het belang van eigenliefde duidelijk, dat helemaal niets met egoïsme van doen heeft, maar voortkomt uit het begrijpen van mijn positie in het universum als gedetermineerd door de natuurwetten die niets kunnen eisen wat tegen mijn natuur ingaat. Door me te realiseren dat de ander ook aan de natuurwetten onderhevig is zal het makkelijker vallen milder ten opzichte van die ander staan waarbij het maatschappelijk leven kan gedijen.

Het was voor mij zoals gezegd verassend, toen ik na vijftien jaar *Moe van het moeten Kiezen* herlas, te ervaren dat Spinoza hierin resoneert. Desmet & Grommen adresseren hier, zo zagen we, indringend het belang van verbinding. Om echt te kunnen leven zijn twee dingen essentieel stelden ze, de behoefte *zelf* iemand te zijn, tot ontplooiing te komen, en de behoefte in *relatie* te staan met de omgeving. Deze behoefte is te herkennen als de drang tot voortbestaan. De mens raakte volgens hen echter uitgeput door de keuzemogelijkheden en door de sociale dwang het te moeten 'maken', waardoor er existentieel gezien een ziekte van

---

¹⁴⁸ G. Deleuze, *Spinoza, practical philosophy*, City Lights Books, 1988, p. 123, cursivering van mij.

¹⁴⁹ C. Rovelli, *Helgoland*, Prometheus, 2021, p. 177.

¹⁵⁰ T. Hertog, *het ontstaan van de tijd*, Lannoo, Tiel, 2023, p. 121.

het handelen ontstond. Dit gebeurde omdat we door de veelheid aan invloeden slaaf werden van onze begeertes, daardoor blind werden voor onze eigen behoeftes en onszelf niet meer wisten te vinden, precies zoals Spinoza dit stelde over de in de verbeelding levende mens. Hetgeen niet leidt tot vervulling van ons wezen, maar slechts tot vervulling van inadequate begeertes die niet overeenstemmen met onze aard. Leven vanuit de verbeelding belichaamt immers gebrekkige kennis die niets te maken heeft met de vrije wil, maar slechts met slaafsheid, en zal leiden tot vervulling van begeertes die niet bijdragen aan ons voortbestaan. Pas wanneer we vanuit de tweede soort kennis ons minder laten leiden door de emoties zullen we gemoedsrust bereiken en wanneer we vanuit de derde soort kennis tot liefde voor de substantie komen zullen we zelfs gelukzaligheid bereiken. Want deze liefde belichaamt de hoogste intrinsieke emotie die de mens kan bereiken en hiermee verdwijnen andere emoties makkelijker naar de achtergrond zagen we. Dit vormt de enige mogelijkheid de aporie van ons menszijn op te heffen kunnen we concluderen.

Maar ondertussen raakten we door te vervreemden van onszelf uitgeput en uitgehold en kunnen we dikwijls nauwelijks nog van een zelf spreken aldus Desmet & Grommen. Vermoeidheid en uitputting, ook wel geduid als depressie epidemie, ontstonden dus niet door te moeten kiezen uit ontelbare mogelijkheden het leven te leven, of uit het gevoel niet aan de eisen van de tijd te kunnen voldoen, maar door het verliezen van de verbinding van de mens met zichzelf en het leven in al zijn aspecten, waardoor we vreugde en energie verloren en er een ziekte van het handelen ontstond.

Kierkegaard spreekt hier zelfs over een tijd in ontbinding, ontstaan onder invloed van de consumerende massa. De mens die zich hierdoor in de greep laat nemen is de mens die zich laat leiden door zijn begeertes en niet tot zichzelf weet te komen, de mens die volgens hem in het esthetische stadium leeft. Terwijl ook voor Kierkegaard de verhouding tot God voor de mens het hoogste goed betekent. Een voorwaarde hiervoor is dat de mens zich tot zichzelf moet kunnen verhouden, dat wil zeggen het ethische stadium bereikt. In dit stadium bestaat de mogelijkheid tot de sprong in het geloof, hetgeen tot een zinvol en gelukkig leven kan lijden. De esthetische, ethische en religieuze stadia die door Kierkegaard worden onderscheiden hebben onmiskenbaar overeenkomsten met de drie soorten kennis zoals Spinoza die stelde betoogde ik. Hoewel er wel degelijk verschillen zijn te constateren tussen beide denkers, zijn deze verschillen volgens mij groter in vertrekpunt en schrijfwijze dan in de uiteindelijke boodschap. Het grootste verschil is mijns inziens gelegen in de ongelooflijk heldere en consequente positionering en uitleg van de gedetermineerde, doch menselijke mens met behulp van de geometrische methode van Spinoza tegenover de hartstochtelijke, scherpe en humoristische schrijverswerkzaamheid van Kierkegaard, in de poging de 'gewone' mens, de niet-filosoof te motiveren de sprong in het geloof te wagen, of, indien dat een brug te ver is, dan toch in ieder geval te komen tot de persoonlijke zelfervaring als synthese van eeuwigheid en tijdelijkheid, hetgeen gelijkenis vertoont met de rationele kennis, waarin de mens zijn eigen positie in het universum begrijpt en de deur voor de intellectuele liefde tot God op een kier wordt gezet zoals gesteld door Spinoza. Deze intellectuele liefde tot God en de hartstochtelijke verwondering over God die Kierkegaard beschrijft

blijken misschien toch wel meer overeen te komen dan het op het eerste gezicht lijkt zagen we.

De huisartsenpraktijk, is evenals de praktijk van de psychiater en de psycholoog nog een van de weinige plaatsen waar we de enkeling van Kierkegaard kunnen ontmoeten. Een plaats waar er bekommernis is voor hém, die aansluit bij zijn situatie in plaats van zoals Kierkegaard zou zeggen 'propaganda' te bedrijven. Het is de plaats waar hij begrepen wordt en waar zijn pijn behandeld wordt vanuit de monistische visie. Kierkegaard geeft immers evenals zoals Spinoza blijk van een indrukwekkend begrip van de mens zoals hij is. Dat de mens *zichzelf* leert begrijpen is bij beiden de enige weg tot geluk en het doel dit te bereiken vormt de essentie van alle geschriften van Kierkegaard en van de *Ethica* van Spinoza. Beiden schrijven ons niet voor hoe te leven, maar gaan uit van de mens zoals deze is. Kierkegaard doet dit met behulp van de enkeling, degene die zich aangesproken voelt door een van zijn vele verhalen, Spinoza legt de enkeling op indrukwekkende wijze uit wie de gedetermineerde mens is, wie wij zijn.

De vervreemding van de mens van zichzelf toont zich ook in de gezondheidszorg zagen we in het laatste hoofdstuk. In onze tijd wordt dikwijls alleen het fysieke lichaam behandeld in plaats van uit te gaan van het radicale monisme zoals door Spinoza werd gesteld. Vanuit de monistische visie is de mens veel beter te begrijpen in zijn pijn en dus ook veel beter te behandelen liet ik zien. Ik beschreef de armoede van het oplossingsgerichte denken over de oudere mens die zich afgesneden voelt van het leven. Die oplossing wordt steeds vaker gezocht in het snel en schoon verwijderen van die mens. Ik ben meer dan twee decennia scenarist maar zelfs binnen deze betrekkelijk korte tijdsperiode zag ik de armoede in het beschouwen van de patiënt toenemen. Bij de beslissingen rondom het levenseinde speelt immers de mate van verbondenheid een belangrijke rol, maar deze lijkt vertroebeld te worden door de blik op de patiënt en de smalle opvatting van de notie van autonomie. Het omstreden begrip Voltooid Leven zou dan ook als symbool gezien kunnen worden voor de ontbinding van onze samenleving, als plaatsvervangend oplossingsgericht denken dat met de notie autonomie in de hand daarmee voorbijgaat aan het voelende subject. De gezondheidszorg zou zeer gebaat zijn bij het perspectief van de gedetermineerde mens en het radicale monisme van Spinoza. Maar de notie determinatie blijkt niet altijd even makkelijk te begrijpen of te verteren te zijn: nog steeds wordt Spinoza fatalisme en een rationeel mensbeeld verweten, terwijl ik hoop het tegendeel te hebben laten zien.

Ondertussen laaide in ons land de discussie over voltooid leven weer op en werd de Sarco Pod gelanceerd, een plastic sarcofaag die 3D geprint kan worden, waarin je je kan neervlijen en door op een knop te drukken CO2 laat vrijkomen dat binnen dertig seconden tot een zachte dood zal leiden; deze is op iedere gewilde plek neer te zetten, zoals bijvoorbeeld aan een mooi meer.¹⁵¹ Met behulp van dit begeerlijke ding (een soort sportwagen voor de dood) wordt sterven een fluitje van een cent. Wanneer we tot het einde van ons leven in de verbeelding leven kan dit een prachtige oplossing zijn om jezelf

---

¹⁵¹ H. Kraak, *Sarco Pod belooft een humane snelle dood*. De Volkskrant, Ten Eerste, 3-6-2023, p. 7.

te vermijden en geen echt afscheid te hoeven nemen vanuit de gedachte dat er bij de in de verbeelding levende mens toch niet van verbinding gesproken kan worden. Ook werd er in dit kader zeer recent een Japanse Sciencefictionfilm, genaamd *Plan75* gelanceerd die 75-plussers door middel van een geraffineerde marketingcampagne tot euthanasie moet verleiden. In Japan, koploper in de vergrijzing, is er sprake van een groeiende weerzin tegen ouderen; dikwijls worden zieke of demente ouderen door hun familie achtergelaten op een afgelegen plek.¹⁵² Behalve dat ik heel graag het commentaar van Kierkegaard op dit alles zou willen horen, ben ik verbijsterd en ongerust over deze blik op de oudere mens als een overbodig, lastig en duur object. Het feit dat er op die manier over ouderen gedacht wordt is ruimschoots genoeg om het draagvlak voor ouderdom te ondermijnen en de laatste verbindingen van de oudere met de wereld door te snijden. Over gebrek aan verbinding (heb ik) gesproken.

Bij het lezen van Kierkegaard zag ik overeenkomsten met Spinoza. Mogelijk mede voortkomend uit mijn op Spinoza gerichte blik, of misschien heeft Spinoza Kierkegaard inderdaad geïnspireerd, zoals dat bij meerdere filosofen plaatsvond zoals bij Goethe, Lessing en Hegel. Een filosoof die zeker getroffen werd door het denken van Spinoza is Nietzsche die in 1881 aan zijn vriend Overbeck, een professor in de theologie uit Basel schreef heel erg verbaasd en opgetogen te zijn door de ontdekking een voorganger te hebben. Hij kende Spinoza nauwelijks, totdat hij hem in een opwelling ging lezen, en begreep dat Spinoza het kennen van God, als zijnde het sterkste intrinsieke affect dat de mens kan hebben centraal stelt, en het bestaan van de vrije wil, de doelgerichtheid, het kwaad en de moraal ontkent. Door het lezen van de *Ethica* zo schrijft hij vervolgens, veranderde zijn eenzaamheid tot zijn eigen verbazing in een gevoel van saamhorigheid.¹⁵³

Het is dus misschien niet zo gek dat ik het eerste hoofdstuk over Spinoza Liefde heb genoemd. Wat getuigt immers van groter liefde voor de mens dan deze fundamenteel proberen te begrijpen en hem bij de hand te nemen om tot kennis van zijn geest en van haar opperste gelukzaligheid te leiden? Spinoza schreef de *Ethica* uit verlangen een remedie te vinden voor de ziekte, met andere woorden om te gaan met de begeertes waaraan hijzelf anders tot zijn dood zou lijden. Precies zoals Kierkegaard de mens oproept de ziekte tot de dood te vermijden die ontstaat wanneer hij zich niet tot God durft te verhouden. Maar beiden adresseren ook het onvermijdelijke feit dat ieder mens tijdens zijn leven ziek zal worden omdat we als mens altijd aan de begeerte zijn blootgesteld. Ook Daniel²⁵ lijdt uitzichtloos aan zijn bestaan als zombie. Letterlijk uitzichtloos zelfs, omdat hij gedoemd is tot eeuwig voortbestaan. Zo ben ik weer terug waar ik deze scriptie begon: bij het lijden van de mens. Maar omdat het nooit goed is om in droefheid af te sluiten, het is immers blijdschap die ons energie verschaft, eindig ik met Houellebecq die ons voorhoudt dat er, ondanks de wezenlijke aporie van de menselijke positie, de mogelijkheid bestaat van een eiland. Dit is de liefde, door hem 'geluk zonder streven', genoemd. Een plek waar alles direct wordt gegeven. Er bestaat

---

¹⁵² M. van Vroonhoven, Column, De Volkskrant, Ten Eerste, 3-6-23, p. 2.

¹⁵³ F.de Graaff, *Spinoza en de crisis van de Westerse cultuur*, Voorhoeve: Den-Haag, 1977, p. 177.

volgens hem de mogelijkheid van een eiland binnen de tijd.¹⁵⁴ Misschien doelt hij hier wel op de intellectuele liefde tot God, immers, dit is een liefde zonder streven, dat wil zeggen, een liefde voor wat *'onveranderlijk en eeuwig is en wat wij werkelijk in ons bezit hebben'*, aldus Spinoza.¹⁵⁵

Ten slotte zou ik van harte willen aanbevelen de *Ethica* te raadplegen bij de ontwikkeling van Homo Sapiens 3.0 in de hoop niet in de fout te vervallen van de Opperzuster ons tot zombies te maken.

Als allerlaatste wil ik nog mijn verbazing uitspreken over het feit dat het mensbeeld van Spinoza zo weinig genoemd en gebruikt wordt binnen de filosofie en het openbaar discours. Behalve in de medische wereld, zou dit mensbeeld veel helderheid kunnen verschaffen binnen de huidige kakofonie van oordelen, meningen en ideeën die onophoudelijk te horen is. Spinoza's mensbeeld verdient veel meer aandacht en evenals Steven Nadler ben ik dan ook dankbaar hiermee kennis gemaakt te hebben. Het zijn trouwens alleen vrije mensen die elkaar zeer dankbaar kunnen zijn volgens Spinoza.

---

¹⁵⁴ M. Houellebecq, 2005, p. 371.

¹⁵⁵ *Ethica* V, stelling 20, commentaar. Hierin legt Spinoza uit dat er geen hartstocht bestaat die het directe tegendeel van de intellectuele liefde tot God vormt en haar kan vernietigen[...]. Deze liefde zorgt er namelijk voor dat de hartstochten, in zoverre wij hen passief ondergaan, zo niet volledig verdwijnen, dan toch het kleinste deel van de geest vormen. Deze kennis wekt verder liefde op, voor wat onveranderlijk en eeuwig is en wat wij werkelijk in ons bezit hebben.

Nawoord

Ik heb mijn beroep als huisarts met veel plezier uitgeoefend. Maar door de vaak absurde bureaucratie en het protocollaire denken binnen het technisch paradigma waarin de geneeskunde inmiddels was beland, werd het contact met de mens aan de andere kant van het bureau steeds meer naar de marges verwezen wat dreigde te leiden tot een ontzieling van een prachtig vak. Mede door de kennismaking met de filosofie tijdens mijn opleiding tot palliatief arts leidde dit bij mij tot de behoefte me hierin meer te verdiepen. Zo begon voor mij opnieuw een studententijd, en raakte ik weer bezield door de bevlogen colleges en andere manieren van denken die voor mij zowel bevrijding als voeding betekenden, waarvoor dank! Na mijn kennismaking met Spinoza viel ten slotte alles op zijn plaats en nam mijn gemoedsrust weer toe.

Aanvankelijk had ik moeite te bepalen wat ik in mijn scriptie betreffende Spinoza voor het voetlicht wilde brengen en hoe dit vorm te geven vanuit mijn professie. Ik wil mijn begeleider Yogi Hendlin dan ook hartelijk danken voor zijn geduld en helpende commentaar op mijn soms wat breed uitwaaierende vage plannen en Wiep van Bunge als adviseur bedanken voor het behoeden mij in de valkuil van het hedonisme te begeven, hopelijk ben ik daarin geslaagd.

Mijn kinderen wil ik bedanken voor hun enthousiasme over het studentzijn van hun moeder, en voor hun hulp die meer dan eens nodig was in verband met problemen van technische aard. Mijn echtgenoot, die inmiddels alles weet over Spinoza wil ik bedanken voor het verdragen van mijn bij tijd en wijle geestelijke afwezigheid en voor zijn niet aflatende en hartverwarmende ondersteuning tijdens het schrijven van deze scriptie. Het beeld op de voorpagina is enige jaren geleden door hem gemaakt, later zagen we dat dit best weleens Spinoza zou kunnen zijn.

Literatuur

- A. Arnaux, *De Jaren*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 2008.
- J. Bartels, 'Over de macht van het verstand', mededelingen van het Spinozahuis 115, Uitgeverij Spinozahuis, Rijnsburg, 2019.
- M. Broes, *Ten dode opgeschreven, Filosofische reflecties op de palliatieve zorg*, Bachelorscriptie filosofie van een wetenschapsgebied, EUR, 2019.
- M. Broes, *Nood aan Spinoza*, essay Mastercursus EUR 2020.
- E. Curley, *A Spinoza Reader, The Ethics and other works*, Princeton University Press, 1994.
- A. Damasio, *Het gelijk van Spinoza*, Wereldbibliotheek Amsterdam, 2010.
- H. De Dijn, *Spinoza, de doornen en de roos*, Pelckmans, Kalmthout, 2012.
- H. De Dijn, *De andere Spinoza*, Pelckmans, Kalmthout, 2020.
- T. Dehue, *De depressie-epidemie*, uitgeverij Augustus, Amsterdam, 2008.
- M. Desmet & R. Grommen, *Moe van het moeten kiezen*, Lannoo, Tielt, 2015.
- M. Desmet *Is lijden mensonwaardig?* Lannoo, Tielt, 2002
- G. Deleuze, *Spinoza, Practical Philosophy*, City Light Books, San Francisco, 1988.
- R. van Diessen en O. Zijlstra, *Wat bezielt Kierkegaard?* Damon, Budel, 2014.
- N. Frijda, *Spinoza en het moderne emotie-onderzoek, Mededelingen vanwege het Spinozahuis, 70*, Eburon, Delft, 2000.
- F. de Graaff, *Spinoza en de crisis van de Westerse cultuur*, Voorhoeve, Den-Haag, 1977.
- T. Hertog, *Het ontstaan van de tijd*, Lannoo, Tielt, 2023.
- N. Hertz, *De eenzame eeuw*, Het Spectrum bv, Amsterdam, 2022.
- M. Houellebecq, *Mogelijkheid van een Eiland*, Uitgeverij de Arbeiderspers, Amsterdam, 2006.
- S. A. Kierkegaard, *dagboeknotities*, Samengesteld, vertaald en ingeleid door W.R. Scholtens, ten Have n.v., Baarn, 1971
- S. A. Kierkegaard, *Over de vertwijffeling*, ingeleid, uit het Deens vertaald en van noten voorzien door H. A. Munster en A. P. Klaver, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1963.
- S. A. Kierkegaard, *Of/Of*, 1843, vertaling J. Marquart Scholtz, Boom, Amsterdam, 2000.
- F. de Lange, *In andermans handen*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer, 2011.
- É. Louis, *Veranderen: methode*, De bezige bij, Amsterdam, 2022.
- S. Nadler, *Think least of death, Spinoza on how to live and how to die*, Princeton, 2020.
- C. Rovelli, *Helgoland*, Prometheus, Amsterdam, 2022.

- M. van Reijen, *Emoties*, Klement, Kampen, 2005.
- P. Ricoeur, *Oneself as Another*, Seventh Study, Chigaco Press, Chigaco. 1994.
- W. R. Scholtens, *De onbekende Kierkegaard*, Uitgeverij Ten Have, Baarn, 1972.
- Spinoza, *Ethica*, Vertaald en ingeleid door H. A. Krop, Bert Bakker, Amsterdam, 2012.
- Spinoza, *Complete Works*, vertaald door S. Shirley, Hackett Publishing company, Inc., Indianapolis, Cambridge, 2002.
- R.C. Sherriff, *Twee weken weg (1931)*, vertaald door I. Kok, Nederlands letterenfonds, 2021.
- P. Verhaeghe, *Intieme vreemden*, Lemniscaat, Stichting maand van de filosofie, 2022.
- D. de Wachter, *De kunst van het ongelukkig zijn*, Dirk de Wachter & Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, 2019.
- E. van Wijngaarden, *Voltooid leven*, Uitgeverij Atlas Contact, Amsterdam/Antwerpen, 2017.